

A 18. századi erdélyi nemesi család reprezentációja

Árva Bethlen Kata önéletírásában

Témavezető:

Dr. Farmati Anna

Babeş–Bolyai Tudományegyetem

Egyetemi adjunktus

Szerző:

Szikszai Ibolya-Tünde

Babeş–Bolyai Tudományegyetem

(BA képzés során TDK-munka keretében
keletkezett szakdolgozat – 2023)

Tartalomjegyzék

Bevezető	3
1. A házasság reprezentációja Árva Bethlen Kata <i>Önéletírásában</i>	6
1. 1. Régi és új dolgokról, valamint a szent és szörnyeteg szerepköréről	6
1. 2. A női bölcsesség hangsúlyozása a 18. századi házasságokban.....	12
1. 3. Az elhagyás/válás lehetősége egy 18. századi házasságban	16
1. 4. Házasságok ábrázolásának összehasonlítása Árva Bethlen Kata <i>önéletírásában</i> és Bod Péter verses életrajzában	20
2. A szülő-gyermek viszonyok és a testvércapcsolatok reprezentációja Árva Bethlen Kata <i>Önéletírásában</i>	26
2. 1. A vallási hovatartozás fontossága a 18. századi szülő-gyermek kapcsolatokban.....	26
2. 1. 1. Halálért való ima és hálaadás.....	26
2. 1. 2. Szeretetről és gyűlöletről	27
2. 1. 3. A helyettesítő gyermek kérdése az <i>Önéletírásban</i>	29
2. 1. 4. „Nékem nem kellesz”	31
2. 2. Árva Bethlen Kata szüleivel való kapcsolata az <i>Önéletírásban</i> és Bod Péter szövegében	33
2. 3. A testvércapcsolatok ábrázolása Árva Bethlen Kata <i>önéletírásában</i> és Bod Péter verses életrajzában	37
Összegzés	40
Primér szövegek.....	44
Bibliográfia	44
Webográfia.....	45

Bevezető

A kora újkorban meglehetősen összetett családformációk léteztek. Ezek visszaemlékezéseken, naplókban és családi levelezéseken keresztüli vizsgálata még akkor is közelebb vihet bennünket múltunkhoz, ha tudjuk, hogy a bennük megjelenő én sokszor megkonstruált, és nem mutatja az egész élet teljességét. Fontos vizsgálnunk e téren. Magyar viszonylatban a Lendület Családtörténeti kutatócsoport jelentőségét emelném ki, ami többek között arra vállalkozott, hogy a mozaikcsaládok szerkezetét és típusait, valamint a családtagok közötti kapcsolatokat tárja fel.¹ Az én kutatásom is hasonló céllal jött létre. Arra vállalkoztam, hogy feltárom, Bethlen Kata hogyan reprezentálja önmagát a családban, valamint hogyan jeleníti meg családtagjait és különböző családi kapcsolatait *Önéletírásában*. A számtalan szakirodalommal rendelkező mű családreprezentációját illetően igyekeztem új, izgalmas nézőpontokat, következtetéseket megfogalmazni. Emellett célom volt az is, hogy megvizsgáljam, a család ábrázolása szempontjából az *Önéletírás*hoz képest mit látunk Bod Péter *Tiszta, fényes drága bibor* című Bethlen Katáról szóló verses életrajzában. Ez azért is érdekes, mert egy külső szempont megvizsgálásával együtt mélyebben beleláthatunk a család működésébe.

Dolgozatomban tehát tartalmat elemzek és összehasonlítok az adott történeti korszak jellemzői és a rendelkezésre álló szakirodalom figyelembevételével. Munkám során sokszor idézek a primér irodalomból, ugyanis fontosnak tartom, hogy állításaimat konkrét szövegrészekkel alátámasszam, és ne csak általános megállapításokat tegyek. Ami a szerkezetet illeti, dolgozatomban két fő fejezetből áll, az elsőben Bethlen Kata házasságainak megjelenítéséről írok, a másodikban pedig a többi családi kapcsolatról, ez esetben szülő-gyermek viszonyokról és testvérkapcsolatokról.

Az első fejezet első alfejezete (Régi és új dolgokról, valamint a szent és szörnyeteg szerepköréről) a házasság tematika felvezetőjének is tekinthető. Itt azt foglalom össze, hogy mi minden miatt lehet Bethlen Kata *Önéletírását* éppenséggel újszerűnek vagy régiesnek látni a saját korához képest, őt magát pedig szentnek vagy szörnyetegnek. A végső megállapítás az, hogy: kicsit újszerű, kicsit régies, kicsit szent, kicsit szörnyeteg, de egyik

¹A Lendület Családtörténeti kutatócsoport weboldala: <http://families.hu/> (Utolsó ellenőrzés: 2023. 04. 12.)

sem igazán. A mű komplexitása és Bethlen Kata személyiségének komplexitása okán nem szabad címkéket használnunk. Ennek ellenére látni fogjuk, hogy a szakirodalomban leginkább az a nézet dominál, ami őt a családi kapcsolatokban és főleg első házasságában régiesnek, szörnyetegnek látja. Ebben az alfejezetben fejtem ki azt, hogy a későbbiekben igyekszem olyan szempontokat megjeleníteni, amik árnyalják kissé ezt a régies és szörnyeteg képet.

Az első fejezet második alfejezetében (A női bölcsesség hangsúlyozása a 18. századi házasságokban) arról írok, hogy hogyan jut kifejezésre Bethlen Kata bölcsessége úgy általában az *Önéletírás*ban és Bod Péter művében, illetve hogyan jut kifejezésre házasságaiban. Elolvasva e részt kiderül majd, miért olyan fontos a bölcsesség témaköre egy kora újkori házasság megjelenítésével kapcsolatosan. Szó lesz a jó vagy rossz feleség és férj témaköréről is, és arról, érdemes-e így kategorizálnunk.

Az első fejezet harmadik alfejezetében (Az elhagyás/válás lehetősége egy 18. századi házasságban) bemutatom, mik az okai és a feltételei annak, hogy Bethlen Kata egyáltalán elgondolkodik az elhagyás és válás lehetőségén az első házasságában. A helyzet bonyolultságát fokozza, hogy úgy kerül szóba a válás, hogy még az is kérdéses, érvényes-e egyáltalán a házasságuk. Az alfejezetben arra keresem a választ, hogy van-e megoldás egy ilyen helyzetben, és egyáltalán miként értelmezzük Bethlen Kata attitűdjét.

Az első fejezet negyedik alfejezetében (Házasságok ábrázolásának összehasonlítása Árva Bethlen Kata önéletírásában és Bod Péter verses életrajzában) megvizsgálom azt, ahogy Bethlen Kata és Bod Péter megjelenítik a nagyasszony házasságait. Látni fogjuk, hogy főleg az első házasság ábrázolásában mutatkoznak lényeges eltérések. E alfejezetben szó esik majd arról is, milyen hatással lehettek egymás munkájára, és arról, hogy Bod Péter bizonyítható szöveggondozói és szerkesztői munkáján túl valóban sugalmazhatta-e azt, hogy Bethlen Kata hogyan jelenítse meg az *Önéletírás*ban megjelenő ént.

A második fejezet első alfejezetében a szülő-gyermek viszonyokra térek ki, a másodikban pedig a testvérkapcsolatokra. A szülő-gyermek viszonyokon belül a *Halálért való ima és hálaadás* al-alfejezetben azt fejtem ki mit is jelent Bethlen Kata számára a halál és ez hogyan hozható összefüggésbe azzal, hogy milyen anyja ő. A *Szeretetről és gyűlöletről* című al-alfejezetben arról írok, Bethlen Kata hogyan jeleníti meg irodalmilag anyai érzéseit. Milyen szempontok szerint szeretett vagy gyűlölt? Egyáltalán élhetünk-e ilyen éles

fogalommal, mint a gyűlölet? *A helyettesítő gyermek kérdése az Önéletírásban* című alfejezetben kifejtem mit érthetünk helyettesítő gyermek alatt, illetve ki és miért tekinthető az *Önéletírás* helyettesítő gyermekének. Legvégül a „*Nékem nem kellesz*” című alfejezetben Bethlen Kata lányával, Borbálával való konfliktusáról esik szó.

A második fejezet második alfejezetében (Árva Bethlen Kata szüleivel való kapcsolata az *Önéletírás*ban és Bod Péter szövegében) arról lesz szó, hogy Bethlen Kata édesanyjával és édesapjával való kapcsolata miképp jelenik meg egyik és másik szövegben, majd a harmadik alfejezetben (A testvérkapcsolatok ábrázolása Árva Bethlen Kata önéletírásában és Bod Péter verses életrajzában) egyenként tárgyalom Kata Ádámmal, Sámuellel, Imrével és Farkassal való viszonyát. A szülőkkel való kapcsolat ábrázolásához hasonlóan a testvérkapcsolatok esetén is megfigyelhetünk majd különbségeket Bethlennél és Bodnál, azonban látni fogjuk, hogy mindkét helyen a testvérekkel való jó kapcsolat okaként az azonos vallás fontossága emelődik ki.

E dolgozat folytatásaként Bethlen Kata *Önéletírását* összevethetnénk egy másik kora újkori nő autobiográfiájával. Jómagam Nyáry Krisztina naplójára gondoltam. Nagyon hasonló a két nő sorsa: mindketten sok gyereket veszítenek, kétszer férjhez mennek, de amíg Nyáry Krisztina katolizál, Bethlen Kata haláláig hű marad református hitéhez. Érdekes lenne megnézni a hasonlóságokat és különbségeket azzal kapcsolatosan, ahogy a két nő bemutatja családja történetét: Nyáry Krisztina a 17. században, Bethlen Kata pedig a 18. században.

A dolgozat jelenlegi formáját egy a kora újkori nemesi családtörténetek elemeiről szóló munka alapjaként is elképzelhetjük. Ez egy olyan teljes áttekintést igénylő munka lenne, amiben össze lehetne gyűjteni minden (vagy jónéhány) olyan kora újkori autobiográfiát, ami kicsit is érinti a család kérdését, s ez alapján meg lehetne állapítani a közös elemeket. Jómagam idő híján csak egy önéletírás és egy ahhoz kapcsolható verses életrajz áttekintésére, érdekességeinek megfigyelésére vállalkozhattam.

1. A házasság reprezentációja Árva Bethlen Kata *Önéletírásában*

1.1. Régi és új dolgokról, valamint a szent és szörnyeteg szerepköréről

Az Bethlen Kata *Önéletírása* kapcsán született tudományos munkák igencsak megoszlanak arra nézve, hogy mennyiben tekintik újnak és mennyiben régiesnek e szöveget, az pedig még nagyobb dilemmát okoz, hogy mely címke jellemző inkább a nagyasszonyra. Tóth Zsombor meg is fogalmazza az olvasók és értelmezők által is feltett nagy kérdést: „szent vagy szörnyeteg?”² Ebben az alfejezetben ezekről a szempontokról írok, majd arról, hogy mindez miért is érdekes a házasság reprezentációja szempontjából.

Bethlen Kata újszerűsége abban rejlik, hogy nőként alkot, alkotásait így akár a felvilágosodás előszelének is tekinthetnénk. Windisch már 1964-ben kiemeli, hogy Bethlen Kata „önéletírása és imádságoskönyve az első jelentős női megnyilvánulás prózairodalmunkban. [...] A magyar írásos emlékekben itt jelentkezik először egy erős női öntudat.”³ Ehhez hasonlóan a frissebb tudományos munkák is Bethlen Katának a nőiség kifejezése kapcsán való jelentőségét emelik ki. Kapus 2014-ben például azt hangsúlyozza, hogy „a 19. század végén és a 20. század elején [...] olyan társadalmi változások zajlottak, melyek erős hatást gyakoroltak a női írás professzionalizálódására, melyekben a nő mint a közösségi életben teret követelő, a hagyományosan neki tulajdonított szerepekből, a számára biztonságosnak jelölt sémából kitörni próbáló lény kapott szerepet. Mindez azonban nem indulhatott volna el a 18. század – elsősorban arisztokrata – nőalakjai nélkül, akik, bár vélhetően még fel sem merült bennük a hagyományos nőszerpek evidenciájának radikális megkérdőjelezése, kezdték már kibővíteni és átstrukturálni a korábban kialakult nőképet.”⁴ Kapushoz képest Vida már a női kérdést tekintve tudatosabbnak tekinti Bethlen Katát, 2013-as munkájában kiemeli, hogy „az 1700-as évek viharos időszakában – amikor a nők megbecsülése nem volt megfelelő, és hivatásos női íróink nem voltak – újszerű, korunkbeli eszméket vall, aki szabadon választ hitet, életformát, társat. Nem kizárt, hogy önéletírására a női egyenjogúsítás igénye is rányomta a bélyegét. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy

² TÓTH Zsombor, *Árva Bethlen Kata - a makrancos hölgy (?)*, Korunk, 2005, 7. sz., 128–131. <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00103/2005honap7cikk1068.htm> (Utolsó ellenőrzés: 2023. 04. 12.)

³ WINDISCH Éva, *Bethlen Kata önéletírása*, ItK, 1964, 2. sz., 237–238.

⁴ KAPUS Erika, „Pillangó-nagyasszony borostyánba zárva” *Árva Bethlen Kata teremtett alakja a dzsenderkritika tükrében*, Első század, 2014, 2. sz., 87.

Hermányi Dienes azt a képet őrizte meg Bethlen Katáról, ahogy ifjú asszonyként csípőre tett kézzel háromszor kergeti körbe az asztal körül a hátráló, görcsös, nő-komplexusos Pápai Páriz Imrét, hogy kivegye belőle véleményét az asszonyokról.”⁵ Emellett Vida arra is felhívja a figyelmet, hogy „a 19. századi angol, francia nőíró beleírta betegségét, örültségét, étvágytalanságát, tériszonyát és paralízisét a szövegbe – Bethlen Kata, a tudatos író ezt már a 18. századi Magyarországon megtette, jelezve ezzel, hogy női identitásához való viszonya erős és kiegyensúlyozott.”⁶ Jómagam úgy gondolom, Vidának egy annyiban mindenképp igaza van, hogy Bethlen Kata megkérdőjelezte a hagyományos nőszerepeket, erre az *Önéletírást* vizsgálva egy-egy bújtatott mondatból is rájöhettünk. A 158. részben például, fiának írt ominózus levelében az alábbiakat írja: „Mert azt tudják, hogy én férfiú nem vagyok, hogy promóciót várhatnék, és valaki az én előmenetelében akadályt tehetne. Dicséretet, tisztességet, becsületet nem várok e világtól, mert az a világ fiaiei.”⁷

Bethlen Kata önéletírásának és imádságoskönyvének újszerűsége az is, hogy nyomtatásban jelent meg. „Bethlen Kata szövegével szemben az autobiografikus munkák különösen gyakran maradtak kéziratban. Sőt, női szerzőtől nem ismerünk más nyomtatott autobiográfiát a 17–18. századi Magyarországról és Erdélyből, valamint a férfiszerzők által írt effajta könyvek kiadása is elenyésző számú volt a kora újkorban: mind magyarul, mind latin nyelven kevés ilyenről tudunk.”⁸ Fazakas felhívja arra is a figyelmet, hogy kis példányszámban és kis körben terjesztették csupán: „Úgy tűnik [...], hogy Bethlen önéletírása esetében a kinyomtatás ténye ellenére sem beszélhetünk paradigmátikus nyilvánosság-váltásról: a szöveg nem jutott el nagyságrendekkel szélesebb olvasói körhöz, mintha az eredeti kéziratot, illetve néhány másolatát köröztették volna. A kora újkori európai írásos kultúrára általánosságban is jellemző, hogy a kézirat és a nyomtatott nyilvánosság

⁵ VIDA Bianka, „Szent vagy szörnyeteg?”: Új értelmezési szempontok Bethlen Kata Önéletírásának elemzéséhez, Napút, 2013, 5. sz., 59.

⁶ Uo., 60.

⁷ BETHLEN Kata, *Önéletírás = Magyar emlékirók, 16-18. század*, szerk. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982, 793.

Mivel a kritikai kiadás még nem készült el, a továbbiakban a *Magyar emlékirók* kötetben megjelent változatra hivatkozom (ez tartalmazza a kiadatlan töredékeket is), azonban a primér szövegeknél megjelenítettem egy korábbi kiadást is: Gróf BETHLENI Kata életének maga által való leírása, kiad. K. PAPP Miklós, Kolozsvár, Stein János, 1881.

⁸ FAZAKAS Gergely Tamás, *Árva Bethlen Kata önreprezentációi: Érvek az önéletírás filológiai szempontú, kontextualizáló olvasása mellett*, Studia Litteraria, 2019, 3–4. sz., 45.

között nem volt éles a határ.”⁹ Bár a korban valóban nem valósult meg a paradigmatiszmus nyilvánosság-váltás, Fazakas a nyomtatás tényének tudja be Bethlen Kata *Önéletírásának* mai népszerűségét.

Látható, hogy a megjelenési körülményeket tekintve újszerűnek hat Bethlen Kata munkája, ami azonban a tartalmat illeti, olykor egy-egy ponton régiesnek is tűnhet. Vannak olyan tényezők, amiket az előtte levő időszakból hoz magával a mű, vagyis megfigyelhető benne egyfajta középkori jelleg. Ennek szemléltetésére két példát emelnék ki. Először is Bethlen Kata Zsigmond nevű fiára nagy szeretettel emlékszik vissza, és többször kiemeli, hogy „ideje felett való szép elmével megáldott.”¹⁰ E tulajdonság jellemzően a legendák hőseinek sajátja, gyermekkori énjükről gyakran lejegyezik a korai bölcsességet. Bethlen Kata azonban valószínűleg nem közvetlenül a korábbi hagyományra épített, Németh S. Katalin felhívja a figyelmet arra, hogy minden bizonnyal a környezetében keletkezett halotti beszédekből tájékozódhatott. „Néhol szövegszerű az egyezés, máshol témája, a megfogalmazás hangulati tartalma tételezi fel az átvételt. Nem elhanyagolandó szempont az sem, hogy a »forráshasználatot« éppen ott mutattuk ki, ahol a legszemélyesebb hangütés, keserűség, fájdalom az alaptónus”¹¹ – írja Németh. Ami Zsigmondot illeti, a koraérettségéről szóló rész lenyomata megtalálható egy halotti beszédben is: „Félve Teleki Zsigmond korai halálától, Bethlen Kata ezt írja: »... mert akiket az Isten idejek felett való bölcsességgel és kegyességgel felruház, eleve magához szokta venni, mint az idején érő gyümölcsöt hamarabb le szokták szakasztani«. [...] Kováts Mihály prédikációjában ugyanezzel a képpel élt: »Féltetted méltán, mert az elein érő gyümölcsök tartósok nem szoktanak lenni, láttál pedig ebben sok jó meg-ért gyümölcsöket 's virtusokat.«”¹²

Az előtte levő időszak hatásának tűnik az is, hogy Bethlen Kata úgy beszél a szenvedésekről, mint a középkorban, állítja, hogy szenvedésnek lennie kell, az Istenhez való út az által teljesebben ki: „Gyönyörködtetem vala én is szívemet e sok jóknak szemlélésével; de nem tetszék az Istennek, hogy az édes közé keserűt is ne töltene, mégpedig hamar, hogy ez világgal ne lenne semmi öszveelegyedésem. Mert három hónapok eltelése után, az én

⁹ Uo., 45.

¹⁰ BETHLEN, i. m., 742.

¹¹ NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata Önéletírása és XVIII. századi halotti beszédek*, ItK, 1984, 2. sz., 198.

¹² Uo., 197.

édes férjemhez való menetelemnek, egészségem bomlani kezd, a nyavalyák környülvének.”¹³ Ez a dolog valahogy mégis túlmutat a pusztai középkoriasságon. Egy olyan nőről beszélünk, aki korán édesapa nélkül maradt, akarata ellenére kényszerítették katolikus férjhez, elveszítette mindkét házastársát és számtalan hozzátartozóját, pereskednie kellett a Haller és a Teleki családdal is, emellett természeti csapások érték, betegségek környékezték, és aggódnia kellett a vallási üldöztetés meg-megújuló veszélye miatt is. Valamiben vigaszt kellett találnia. A beteg test leírásában például Kapus inkább pszichoszomatikus összefüggést sejt: „feltűnő részletességgel és terjedelemben foglal helyet az *Önéletírás*ban s leveleiben egyaránt a test gyengeségének témája. A szüntelenül beteg, fájo test még a 18. században sem tekinthető természetesnek, a grófnő életében pedig szinte minden szál innen indul ki vagy ide vezet.”¹⁴

Ami szintén régiesnek mondható a műben, és nagyon hangsúlyosan jelen van, az Bethlen Kata toleranciahiánya a más vallásúakkal szemben. Az *Önéletírás*ban leginkább a katolikusokkal szembeni elutasítása kap szerepet, de például az unitáriusokkal kapcsolatosan is megfigyelhetjük ugyanezt. Bethlen Kata megemlíti *Önéletírás*ában azt, hogy Olthévíz lakói nagymértékben áttérnek unitáriusról református hitre. A következőképpen számol be erről: „Kezdettenek apostoli szent vallásunkra térni 1725-ik esztendőben, s már eddig majd szintén a falunak fele apostoli szent vallásunkra állott. Ebben pedig emberi erő nem volt; mert azzal a szemtelen hazug ördög sem vádolhat, hogy valakiket arra erővel kényszerítettem volna, vagy avégre valakit terheltem volna.”¹⁵ Ehhez képest Ilkei Ildikó írásából megtudjuk, hogy a református hit terjesztése nem volt kényszerszertől mentes. Bethlen Kata is részese volt annak a folyamatnak, ami anyagi juttatások, gáztatások elnézése, kényszerszermunka, csúfolódás, verés, gyerekek és lányok erőszakos áttérítése, valamint őrszemek kihelyezése (az unitárius templom körül) által igyekezett új híveket bevonni.¹⁶

A szakirodalomban leginkább Sárdi Margit hívja fel Bethlen Kata toleranciahiányának szokatlanságára a figyelmet: „A felekezeti különbözőség ekkor már nem centrális kérdés,

¹³ BETHLEN, i. m., 727.

¹⁴ KAPUS, i. m., 101.

¹⁵ BETHLEN, i. m., 764.

¹⁶ ILKEI Ildikó, *Bethlen Kata térítése = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007 (Egyetemi füzetek, 3), 370–371.

ellenkezőleg, éppen a »városi béke«, a polgári egymás mellett élés szabályai kezdenek érvényesülni, a társadalom ideológusai a különböző nemzetiségekből és felekezetekből összetett ország békés irányításának elvein munkálkodnak, s kialakul egy vallástól független állampolgári erkölcs. Ekkor a fő kérdés a tolerancia, amelyet azonban Bethlen Kata nem ismer. Bethlen Kata számára a »tolerancia« a saját református vallása számára kivívott türelem; maga türelmet mások másféle vallásával szemben nem gyakorol.”¹⁷ Bethlen Kata toleranciahiánya első házasságában ütközik ki leginkább: „Pszichológus vizsgálódására méltó téma, miért kellett oly szívósan rossznak és bűnösnek látnia első házasságát [...], miközben jól működő vegyes házasságok ekkor már szép számmal voltak, Haller László pedig Bethlen Kata bevallása szerint is minden más szempontból megfelelő férj lett volna.”¹⁸ Bethlen Kata így fogalmaz az *Önéletírás* 10. fejezetében: „Annak utána neveltetem az édesanyai gondviselő kéz alatt, szintén az 1717. esztendőnek Szent Mihály haváig, azon hónap tizennegyedik napján, mind magamnak, s mind testvér kedves atyámfiainak akaratjok ellen, idvezült édesanyámtól adattam soha eléggé meg nem siratható keserves házasságra, vallásomon kívül valóhoz. Mely házasságban, férjem mind szép úri familiájára nézve, mind pedig maga személyére nézve illendő és elegendő szerencse is lett volna, ha velem azoney hitben és vallásban való lett volna.”¹⁹ Kettejük házasságában egyértelműen Haller László a toleráns. Bethlen Kata már a házasságuk elejéről szóló 20. fejezetben is kiemeli férje jóindulatát: „Az én férjem pedig, lévén az édesanyámtól is nagy függése, vallásom iránt nem szólott, sőt papjainak is, hogy ne szóljanak, megparancsolta.”²⁰ Sárdi így fogalmaz: „Ebben a házasságban a férj volt toleráns, aki fékezte, csitította háza katolikus papjait; egyszer sértette meg feleségét vallásában (ő azonnal halálra sértődött), miközben Bethlen Kata akárhányszor gúnyt űzött férje vallásából. Élete legnagyobb, vissza-visszatérő félelme, hogy haldokló, magatehetetlen állapotában a katolikus vallás utolsó szentségét erővel adják föl neki; ő katolikus férjétől megtagadja a katolikus vallás szerinti utolsó vigaszt.”²¹ Úgy tűnhet tehát, hogy Bethlen Kata és Haller László személyében két különböző egyén kelt egybe: egy

¹⁷ S. SÁRDI Margit *Bethlen Kata*, Irodalomismeret, 1999, 19–21. <http://www.c3.hu/~iris/99-2/bethlen.htm> (Utolsó ellenőrzés: 2023. 04. 12.)

¹⁸ *Uo.*

¹⁹ BETHLEN, i. m., 700.

²⁰ *Uo.*, 706.

²¹ SÁRDI, *Bethlen...*, i. m.

vallási fanatikus nő, valamint egy toleranciára nyitottabb, alkalmazkodó férfi, aki még a katolikus papokkal való egy-egy kényes kérdésben is felesége pártjára áll (lásd 1. 2. alfejezet). Habár az önéletírás műfaja mindig feltételez egyfajta megkonstruáltságot, Haller László esete úgyszólván azt bizonyítja, hogy valóban létezhetett házasságon belüli vallási tolerancia a 18. század elején. Minderre már édesapja, Haller István esetén is szembetűnő példát látunk. Bethlen Kata a következőket írja Haller Istvánról a 9. fejezetben: „Az akkor már egynehány esztendőktől fogva Rákóczi Ferencről indított és fennforgó háborúság igen nehézzé tévén az özvegyeknek és árváknak sorsát, köttetett vala édesanyánk az másodszori tisztességes házassági kötél által báró Haller István úrhoz, az ország akkori prezidenséhez, ki is lévén idegen vallású, lehetett volna sok kesergettetésemre, sőt gyermeki időmhöz képest lelki nagy káromra is; de az örökké áldandó Isten, azt a jólelkű urat úgy igazgatta, hogy nemcsak nem ellenzette azt, hogy vallásunkon való tanító légyen házában mellettünk, hanem maga gyermekeit is az által taníttatni kívánta.”²²

Valójában Bethlen Kata toleranciahiánya az a tényező, aminek kapcsán Tóth Zsombor felveti a fejezet nyitóbekezdésében idézett ominózus, *szent vagy szörnyeteg* kérdést, ő egyenesen fanatikus gyűlöletnek látja Bethlen Kata megnyilvánulásait. Kissé veszélyes ilyen végletekben gondolkodnunk. Bethlen Kata egyértelműen komplexebb jelenség annál, minthogy ilyen címkéket ragasszunk rá. Nem szent, és nem szörnyeteg, csupán egy nő, akit trauma ér, és meglehetősen sajátos módon, vallásába (életének egyetlen stabil elemébe) kapaszkodik, azt védi foggal-körömmel. Habár Haller László Bethlen Kata leírása alapján is szerethető figura, attól még nem válik semmissé a rajta elkövetett (a korban egyébként elfogadott) erőszak. Kapus részletesen kifejti, egyes tünetek arról árulkodnak, hogy Bethlen Kata „számára az idegen vallású férjjel való testi egyesülés éppolyan aktus, mint a nemi erőszak”²³, és a vele való házasság egész életét traumatizálja.

Ha megnézzük az érem másik oldalát, érdekes dologra jövünk rá. Az imént Bethlen Kata életének stabil elemeként emlegettem vallását. Nos, ez nem épp ilyen egyszerű. Valójában a 18. század megpróbáltatásai között bizonytalan volt, hogy fennmaradnak-e a protestáns vallások. Szigeti Jenő tanulmányában kiemeli, hogy „a továbbélő puritán bibliás kegyesség továbbörökítői, etalonjai az erdélyi protestáns nagyasszonyok voltak. Életük,

²² BETHLEN, i. m., 699–700.

²³ KAPUS, i. m., 103.

munkásságuk jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a 18. századi katolikus megújulás ellenreformációs törekvései ellenére a magyar protestantizmus fennmaradt, és ellent tudott állni a hatalom által támogatott szerzetesi misszió nyomásának”²⁴ A tanulmányban kitüntetett helyen szerepel Árva Bethlen Kata is: „írókat segélyezett könyveik kiadásában, s több lelkesjelölt tanult az ő költségén, külföldön. Hozzájárult számos szegény gyógyításához, sőt maga is gyógyított [...] Gazdag könyvtárát a nagyenyedi kollégiumra hagyta.”²⁵ Bethlen Kata tehát a maga módján azt a nemes célt szolgálta, hogy vallása fennmaradjon. Ha a sarkított *szent vagy szörnyeteg* paradigma mellett maradunk, gondoljunk csak bele: ha egy olyan diákot kérdeztünk volna meg a 18. század elején, aki az ő költségén tanult külföldön, minden kétséget kizáróan azt felelte volna, hogy szent volt, nem szörnyeteg. S ezen a ponton még szót sem ejtettünk megannyi templomi és egyéb adományáról.

Összességében tehát úgy hiszem, Árva Bethlen Kata *Önéletírása* tartalmaz újszerű és régies elemeket egyaránt. Valójában újszerűnek sem mondható teljes bizonynyal, de régiesnek sem. A személyesség jegyében ír, meglehetősen komplex figura, így túlzás lenne rámondani, hogy szörnyeteg, de azt is, hogy szent. A szakirodalomban több irány képviselőit is megtaláljuk, de leginkább az a fajta nézőpont dominál, ami őt régiesnek és szörnyetegnek tekinti, főleg ami a család és a házasság tematikáját illeti. A továbbiakban arra vállalkozok, hogy ezt a kérdést kissé árnyaljam, új nézőpontokat teremtek, emellett pedig igyekszem olyan további házasság reprezentációval kapcsolatos kérdéseket felvetni, amik aktuálisak, érdekesek lehetnek.

1. 2. A női bölcsesség hangsúlyozása a 18. századi házasságokban

Kapus Erika felhívja a figyelmet arra, hogy a korban „általában három fő szerepkör köré csoportosulnak az ideálisnak gondolt női tulajdonságok: a feleség szerepe bölcsességet, az anyaság a kegyesség gyakorlását, míg a gazdasszonyosság serénységet kíván a nőtől.”²⁶ Erre nézve fontos forrásnak számítanak a halotti beszédek: „Míg a korábbi időszakban a gyakran nyomtatásban is megjelent halotti beszédek – az elhunyt erényeit többnyire nagymértékben

²⁴ SZIGETI Jenő, *Protestáns erdélyi nagyasszonyok vallásossága a 18. Században = A nők és a régi magyarországi vallásosság*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Budapest, Séd Nyomda Kft., 2015, 325.

²⁵ *Uo.*, 327.

²⁶ KAPUS, *i. m.*, 90.

idealizálva – a nők alázatosságának, ájtatosságának, istenfélelmének, a férfiaknak való feltétlen engedelmességének fontosságát hangsúlyozták, a 18. századtól egyre gyakrabban találkozunk olyan búcsúztató prédikációkkal, melynek szerzői a nők művelődési jogával, értelmi képességeivel, egyes esetekben az elhunyt műveltségének, tanultságának felemlítésével, tudomány- vagy irodalom pártolásának, esetleg írói tevékenységének dicséretével is foglalkoztak.”²⁷

A női szerepek vizsgálatakor a halotti beszédek mellett a korszak más jellegű írásait is érdemes figyelembe venni. Ami Bethlen Katát illeti, Bod Péter már kiskorára vonatkozóan is kiemeli jó képességeit, tanulékonyágát *Tiszta, fényes drága bibor* című verses életrajzában:

„KATIBAN-is elme ferénysége látfzik,
Letzkéjét Jól tudja noha fokát jádfzik,
Játéka-is rendes, mellyből nyilván látfzik,
Ért gyümölts léfzen az a’ mi most virágzik.”²⁸

Köztudott, hogy Bethlen Kata mecénás is volt. Ez a szerepkör is megkívánt egy alapműveltséget. Bod Péter külön kiemeli verses életrajzában, hogy Bethlen Kata gyakran olvasott, és teendői között első volt a Biblia olvasása, amelynek mély ismerője volt:

„Más idő töltése könyvek olvasása:
Imádsága után ez az ő fozakása,
Biblia az első ’s a’ magyarázása,
Az után a’ többek; szokott gyakorlása.”²⁹

Valószínűleg mecénási szerepköréből adódóan társalgott a kor tudósaival. Kérdezett és tanult, ezt emeli ki Bod Péter is:

„Tárfolkodása van tudós emberekkel,
Kiket fárafzt gyakran nehéz kérdésekkel,
Étke az afztalán izesül ezekkel,
Meg értvén mit fzoznak bölts feleletekkel.”³⁰

²⁷ PAPP Júlia: *Bevezetés* = P. J., *A zsolnártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 13.

²⁸ BOD Péter, *Tiszta, fényes drága bibor*, Kolozsvár, Páldi István által, 1762, [o. n.].

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

Tudjuk, hogy Bethlen Kata egy művelt hölgy volt, ami érdekes, hogy ez *Önéletírásában* is kiemelődik, itt már a házasság kontextusában is. Még azelőtt azonban Bod Péter életrajzához hasonlóan itt is helyet kap a gyerekkor, viszont nem jó képességeinek kiemelése által, hanem pusztán az oktatás fontosságának megemlékezésével: „Az örökké áldandó Isten, azt a jólelkű urat úgy igazgatta, hogy nemcsak nem ellenzette azt, hogy vallásunkon való tanító légyen házában mellettünk, hanem maga gyermekeit is az által taníttatni kívánta.”³¹ Bár e sorokkal (amiket már korábban, az 1. 1. alfejezetben is idéztem, ott a vallási tolerancia kontextusában) elsősorban Isten iránti háláját és vallása iránti odaadását akarhatta kiemelni, mégiscsak fontossá válik, hogy nemesi család sarja, és ennek megfelelően jó taníttatásban részesült, ami megalapozta későbbi tevékenységeit. Ezután később, a 140. részben is leírja, hogy már gyermekkorától nagy dolgokra hivatott: „az Isten engemet gyermekésememtől fogva méltóztatott a maga szentbeszédének olvasására, és tanulására.”³²

A Haller Lászlóval való első házasságában önmagát elsősorban ádozatként mutatja be egy olyan férfi oldalán, aki nem vallásával megegyező hitben él. E sérelmét olykor a katolikus papok gúnyolásában éli ki. Saját bevallása szerint azért él a gúny lehetőségével, mert az adott papokat nem lehet ész érvekkel, a Bibliára hivatkozva meggyőzni: „Minthogy pedig az ember vélek a Szentírásból nem beszélhetett, mert azt ők kerülték, azért én is azt a módot vettem volt fel, hogy ha ellenem szólottak, mentől keményebben és vastagabban kívántam nekik megfelelni; melyre nézve ők is nem merték igen nagyjára beszédbe elegyedni velem, akik pedig még nem ismertek, az én uram mindenkor megmondotta, hogy az Istenért ne szóljanak ellenem, mert igen meg szoktam felelni. A csudatételeket is megmondotta, hogy ne beszéljék előttem, mert én nem hiszem, osztán s csak csúfolódom véle.”³³ Úgy mutatja be tehát magát, mint aki szellemi fölényben van a katolikus papokkal szemben, ugyanis nem hajlandó elhinni sem a szentelt báránycsont, sem a pápától hétszer megszentelt spanyol kereszt babonáját. Szellemi fölényét még férje szavaival is alátámasztja: „Ezt hallván a szegény barát, igen megháborodik, és azon kezdi erősen az én uramat kérni, hogy ezt a csúfságot el ne szenvedje. De monda néki: Akkor is megmondottam volt kegyelmednek,

³¹ BETHLEN, *i. m.*, 700.

³² *Uo.*, 765.

³³ *Uo.*, 714.

hogy ne beszéljen olyan héjábavalót, mert én igaz pápista ember vagyok, de mégsem hiszem el az ilyen bolondságot, hát a feleségem hogy hinné.”³⁴ Bethlen Kata leírása alapján tehát őt férje szabad gondolkodónak látja, és olyannak, akinek megvan a magához való esze és humorérzéke. Az már más kérdés, hogy mennyire kicsinyes ez a humorérzék.

Németh S. Katalin a levélíró Bethlen Katát mutatja be, és a következőket emeli ki második férjével való kapcsolatát illetően: Bethlen Kata „önéletrírásában felpanaszolja, hogy a Teleki-rokonság gyakorta megvádolta őt, hogy férje idős lévén, ő bármire rá tudta venni, s tulajdonképpen – eléggé el nem ítéhető módon –, ő irányította az ügyeket. Ha ez valójában nem volt is így, hiszen Bethlen Kata élesen tiltakozik a vádak ellen, a levélírásból kiolvasható, hogy Kata asszony férjével együtt gondolkodó, a gazdaság ügyeit is számításba vevő, közösen intézkedő gyakorlatias gazdasszony volt.”³⁵

Mai szemmel úgy látjuk, Bethlen Kata messze áll a jó feleség definíciójától. Sőt, toleranciahiánya, illetve férje haláláért való önzőnek tűnő hálaadása³⁶ sokkal inkább egy (az előző fejezet fogalmával élve) szörnyeteg képében tűntetheti fel őt: „De én is azért áldom, míg élek, az én Istenemet, ki nem engedte, hogy az én gyenge hitem nagyobb próbákra menjen, tudván az én gyengeségemet; sőt előre oly kegyelmes gondot viselt, hogy hosszas együtt való lakást nem engedett. Mert ha élt volna, amint változott attól fogva e nyomorult hazában az állapot, aminémű gyűlölségesekké lettenek a pápisták előtt a reformátusok, lehetetlen hogy felette való kísértetre ne jutottam volna, igaz apostoli katholika vallásom mellett: mivel hogy néki is a mostani világhoz kellett volna magát szabni, s még akaratja ellen is megháborítani. De az Isten könyörült énrajtam csudálatos bölcsessége és kegyelmessége szerint.”³⁷ Vajon mi a helyzet akkor, ha a kor ideológiáját nézzük? Amennyiben az ideális arisztokrata és nemesi feleség szerepe elsősorban a bölcsesség kritériumára korlátozódik a 18. században, Bethlen Kata mind a saját szövegei, mind a mások által róla írt szövegek alapján egy alapvetően józan, művelt hölgynek számít. Egy bogaras, de egyébként józan, művelt hölgynek. Gesztelyi Hermina szerint azonban a műveltség nem csak a szellemi teljesítményt jelentette, V. László Zsófia kutatására hivatkozva arról számol

³⁴ *Uo.*, 716.

³⁵ NÉMETH S. Katalin, *A levélíró Bethlen Kata*, It, 1979, 1. sz., 7.

³⁶ A halálért való hálaadás témájáról lásd bővebben: 2. 1. 1. al-fejezet.

³⁷ BETHLEN, *i. m.*, 718.

be, hogy a bölcsesség elsősorban inkább „az erkölcsi értékek ismeretét, a kegyes élet megnyilvánulását jelenti”³⁸ a protestáns halotti beszédekben. Mindez szintén adott Bethlen Kata esetén.

Ahogy az előző alfejezetben már kifejtettem, Haller László minden szempontból ideális férjnek tűnik Bethlen Kata számára, kivéve ami vallását illeti. Nos, ez valahogy fordítva is így van. A vallás tematikáján keresztül ragadhatunk meg minden olyan tényezőt, ami alapján azt mondhatnánk, Bethlen Kata nem egy jó feleség (például: a toleranciahiánya miatt). Nehéz is más szempontot találnunk, ugyanis Bethlen Kata egész élete és *Önéletírásának* oroszlán része hitéről szól. Mégis, ahogy a *szent vagy szörnyeteg* paradigma esetén azt mondtuk, hogy nem érdemes sarkítani, úgy itt sem érdemes, mikor eldönthetnék ki a jó vagy rossz feleség és férj.

1. 3. Az elhagyás/válás lehetősége egy 18. századi házasságban

„A kánonjogi szabályok kizárólagos érvényesülését a 16. században a felekezeti jogok rendszere törte meg. A legalább nyolc, egymással versengő házassági jogrend a vegyes házasságok esetében áthidalhatatlan jogi nehézségeket okozott. Az 1894-95. évi egyházügyi törvényekig hazánk a katolikus és a vétkességi elvet követő protestáns modell között félúton helyezkedett el, melynek kézenfekvő oka a négy évszázados vallási megosztottság volt.”³⁹ Ismerve a helyzet bonyolultságát, nem csoda, hogy Bethlen Kata és Haller László esetén is felmerült, érvényes-e egyáltalán a házasságuk, pláne, hogy Bethlen Kata nem volt hajlandó a katolikus liturgia szerinti eskütételre.

Mint kiderül, Haller László bajba is kerülhetett volna, így amikor felmerül az, hogy érvényes-e a házasságuk, arra kéri Bethlen Katát, hogy fogalmazzon finoman a püspök küldöttségével: „monda osztán: [...] a püspök küldi reád az udvarhelyi gárdjánt nehéz követséggel. Melyre mondék: Bizony oly követséggel küldheti, hogy vészen választ. Hazaérkezésük után négy vagy öt nappal, egy estve elérkezik a gárdján a követséggel. Az én

³⁸ GESZTELYI Hermína, *Textusok és textilek: Az erényes nő műveltsége a 17-18. században*, Debrecen, Alföldi Nyomda Zrt., 2021, 35.

³⁹ SZABÓ Edit Édua, *A házasság intézménye és a gyermekvédelem fejlődése Magyarországon*, 2012, 14. <https://docplayer.hu/8041639-Hu-1082-budapest-kis-stacio-u-3-v-2-tel-36-30-395-9013-e-mail-editedua-szabo-avocat-hu-2012-aprilis.html> (Utolsó ellenőrzés: 2023. 04. 12.)

uram előre bėjővén az én házamba, kért erősen, hogy érette ne feleljek keményen.”⁴⁰ Bár Haller László óvatosságra kéri Bethlen Katát, ő szembeszáll a követséggel, kijelenti, hogy nem is bánná, ha haza kellene mennie: „Minthogy magam szabad jóakaratomból bizony soha idegen vallásúhoz nem mentem volna, s ide is jószívvel nem jöttem; azért tiszta szívemből való örömmel visszamégyek; mert tudom azt, hogy az én édesanyám engemet, amíg Isten élteti, jószívvel lát maga mellett, s ha az Isten kivészi is e világból, kevés jószágom ugyancsak léssen, abból élek Istennek.”⁴¹ Bethlen Katát az sem hatja meg, amikor felmerül az, hogy Haller Lászlót akár halálra is ítéltetik, nem dől be a fenyegetésnek, és kategorikusan kijelenti, hogy nem hajlandó a megalkuvásra: „... az én uramnak halál vagyon a fején, miért eskütt meg velem úgy, hogy én pápista hit szerént meg ne esküdném. Ezen bosszúsággal és haraggal eltelvén, mondék néki: Csudálkozom kegyelmeden, hogy ilyen haszontalansággal akar elhitetni engemet, mintha én az afféle bolondságot elhinném, de ha szintén lehetne is, hogy egymás után tizenhétszer elütnék a fejét, lelkem elvesztésével soha életét meg nem tartanám.”⁴²

Elgondolkodtatók Bethlen Kata utolsó sorai. Vajon komolyan beszél, vagy csak tudva, hogy nincs valódi tétje annak, amit mond, határozottabban megnyilvánul? Ezt nem tudjuk meg a szövegből, mert valóban nem lesz semmi következménye a dolognak. Tekinthesünk erre a jelenetre úgy, mint egy erőszakkal házasságba kényszerített nő elkeseredett próbálkozására, vagy tekinthesünk rá úgy is, mint egy borzalmas feleség borzalmas állítására. Jó kis vita lenne ebből. Számomra valahol megmosolyogtató ez a jelenet, mert függetlenül attól, hogy elkeseredett vagy borzalmas nőszemélyként látjuk itt, vitathatatlan az, hogy kiáll magáért. Sokan szörnyűnek tartják a viselkedését, de ha nem lenne ennyire határozott és szélsőséges, ha nem menne el a végsőig, nem tarthatná meg a hitét. Olyan lenne, mint Kornis Istvánné, Gyerőfi Borbára, aki azért osztogat tanácsokat arra nézve, hogy hogyan lehetne megtéríteni Bethlen Katát, mert őt magát megtérítették: „Ez a legjobb út az öcsémasszony megtérítésére, engemet is így térített volt meg a szegény uram, Gyulafi László.”⁴³ Nem tisztem megállapítani, hogy Gyerőfi Borbára vagy Bethlen Kata útja a jobb,

⁴⁰ BETHLEN, *i. m.*, 707.

⁴¹ *Uo.*, 708.

⁴² *Uo.*, 708.

⁴³ *Uo.*, 712.

annyi azonban biztos, hogy míg Gyerőfi Borbára az elvárásoknak megfelelően cselekszik, és ő maga alkalmazkodik férjéhez, addig Bethlen Kata szembeszáll a férjével, a hatalommal, bárkivel és bármivel, ha a hitéről van szó. Ennek a lázadásnak az irodalmi megjelenítése valójában nagyon újszerűnek hat. Vida kiemeli, hogy „azon a felfogáson [...], miszerint a nők feltétlen engedelmességgel tartoznak férjüknek, éppen a vegyes házasságok ütötték az első rést.”⁴⁴ Valószínűleg Bethlen Kata a tettek szintjén nem tudatosan akarta kifejezni, mit jelent nőként kiállni egy férj, valamint férfiak csoportja ellen (sokkal inkább a hit miatti küzdelemről szólt a dolog), mégis megtette. A kiállásnak azonban vannak feltételei, a továbbiakban ezeket veszem számba.

Annak lehetősége, hogy Bethlen Kata elhagyja férjét, egyszer merül fel igazán komolyan a szövegben. Haller László részt vesz egy medgyesi találkozón, ahol az előbb említett Kornis Istvánné Gyerőfi Borbára tanácsokat ad neki, hogy hogyan vegye rá Bethlen Katát arra, hogy felvegye a katolikus hitet. A jótanácsok közepette Kornis Zsigmond papja, Létai az egyetlen, aki kifejezi nemtetszését: „Én a nagyságtok tanácsadását mindvégig elhallgatám: de ezeket lelkem szerént nem jóvallom, hogy az úr megpróbálja, sőt azt tanácsolom, hogy mindenben kedvezéssel és utánajárással légyen az úr, ha valamire akar menni: mert ha aszerént cselekszik, amint nagyságotok tanácsolá, úgy el fog az asszony idegenülni, hogy nemhogy lelki egyesség lenne, de a testi egyesség sem léssen meg. Mert nagy famíliája, jószága is vagyon, odahagyja az urat, még véle sem fog lakni: megválík osztán, mit csinál az úr.”⁴⁵ Látható tehát, hogy aki egy olyan rangos nemesi családban nőtt fel, mint a Bethlen család, kezdeményezhette az elszakadást még úgy is, hogy nő. Ami igazán számított, az a hatalom, nem a nemi hovatartozás, Bethlen Kata kezében pedig óriási hatalomnak bizonyult anyagi helyzete. A fent említett püspöki küldöttséggel való beszélgetése során is azért meri ajánlgatni, hogy szívesen haza megy, mert megvan a biztos anyagi háttere, ezt tudja nagyon jól, szóvá teszi, és élne is vele, ha úgy alakulna. Lázadásának alappillére tehát a vagyon, viszont támogatói is vannak a testvérei személyében. A szövegben számtalan utalás van arra, hogy testvérei szintén ellenezték házasságát Haller Lászlóval, és amikor már nem volt mit tenni a házasság ellen, intézkedéseket tettek, hogy elfogadhatóbbá tegyék a körülményeket: „Mindenekelőtte ez az esketés lett volna, még azelőtt kedves testvér

⁴⁴ VIDA, *i. m.*, 48.

⁴⁵ BETHLEN, *i. m.*, 712–713.

atyámfiai félvén attól, hogy semmiképpen ez egybekelést el nem ronthatják, vettének volt erős kontraktust gróf Haller Lászlótól, melyben erős hittel lekötötte magát, hogy soha vallásomban nem háborgat, és ha gyermekeink lesznek, a fiú pópista, a lány református vallásban neveltessék.”⁴⁶ Bethlen Kata később pont erre hivatkozik, amikor azzal fenyegeti Haller Lászlót, hogy elhagyja: „Kegyelmed azt maga is tudja, hogy énnékem erős kontraktusom vagyon kegyelmedtől, hogy ha vallásomban háborgat, elhagyhassam. (18) Azért tudtára légyen kegyelmednek, hogy mihelyt ez Isten annyira való erőt ad, hogy ágyamból felkelhessek, kegyelmeddel bizony nem lakom. A gyermekeket, minthogy fiak, és a kontraktus szerént is kegyelmedet illeti, itthagynom, lássa kegyelmed, mit csinál vélek.”⁴⁷

Látható, hogy Bethlen Kata annyira eltökélt volt, hogy állítása szerint még két físiát, Sámuel és Pált is elhagyta volna, ha Haller László tovább gyözködi arról, hogy vegye fel a katolikus hitet. Arra, hogy Bethlen Kata valóban így tett-e volna, ez esetben sem derült fény, Haller László felhagyott a próbálkozással, és hamarosan meg is halt. Az, hogy nő döntsön az elhagyás mellett, nem lehetett túl gyakori eset a 18. századi Erdélyben sem. Phillips ezt írja a századvégi francia helyzetről: „Az elhagyás is olyan eszköz volt, amelyhez inkább a férfiak folyamodhattak, hogy elégedetlenségüket kifejezésre juttassák. Mivel az ő mozgásszabadságuk nagyobb volt, mint a nőké, úgy tűnik, előbb hagyták ott családjukat.”⁴⁸ Más a helyzet azonban a válással: „Minden helyi tanulmányból világosan kitetszik, hogy a válás elsősorban a nők eszköze volt.”⁴⁹ Bethlen Kata és Haller László házasságában azonban nem merülhetett fel a válás lehetősége. Bethlen Kata fenyegetésére Haller László így reagált: „úgy is mit nyersz véle, mert az én vallásom szerént el nem választanak tőlem.”⁵⁰ A megoldást csak egyikük halála jelenthette.

Összességében az *Önéletírás* alapján úgy tűnik, hogy Bethlen Kata egy olyan nő, aki végig kiáll az elvei mellett, még akkor is, ha nagy nyomás nehezedik rá. Az alábbi rész alapján nem is feltétlenül vakbuzgó, csupán megvan a véleménye a világ működéséről: „ha én igazabbnak ismerném a pópista vallást, úgy nem az én férjemért, sem nem a kegyelmed jóvállásáért, hanem az igazságnak ismeretéért lennék én pópistává, de azt sem kegyelmed,

⁴⁶ Uo., 705.

⁴⁷ Uo., 713.

⁴⁸ PHILLIPS Roderick, *Amit Isten összekötött...: A válás rövid története*, Bp., Osiris, 2004, 111.

⁴⁹ Uo., 110.

⁵⁰ BETHLEN, i. m., 713.

sem más nem éri, hogy én vallásomat elhagyjam.”⁵¹ Nem érdekli, mit vár el tőle a férje, mit vár el tőle a világ, azt teszi, amire elhívást érez: védi az örökségét, szeretett hitét. Ennek érdekében még az elhagyás és a válás lehetősége is felmerül. Nőként szembenéz a patriarchális renddel, de látnunk kell azt, hogy ezt csak biztos anyagi háttérének és testvérei (mind férfiak) támogatásának köszönhetően viheti végbe.

1. 4. Házasságok ábrázolásának összehasonlítása Árva Bethlen Kata önéletírásában és Bod Péter verses életrajzában

Fazakas Gergely Tamás leszögezi, hogy „a 17–18. századi autobiográfusok esetében másképpen kell értelmezni a szerzői tevékenységet, mint a 19–20. századi írókét, ugyanis szövegeik formálásában gyakran jelentékeny részt vállaltak titkáraik, udvari papjaik, írnokaik. Különös óvatossággal kell viszonyulni a női szövegalkotókhoz, mert rájuk – a férfiakéhoz képest alacsonyabb fokú írástudás, illetve a kiforratlanabb írásgyakorlat miatt – még erősebb befolyása lehetett az említett személyeknek.”⁵² Bethlen Kata *Önéletírása* esetén bizonyíthatóan Bod Péter munkája a szöveggondozás valamint a szerkesztés. A szöveggondozásra azért volt szükség, mert a saját kezű Bethlen Kata-szövegek alapján „a nagyasszony kézírása nehézkes volt. A helyesírása meglehetősen gyenge (hiányzott a központosítás, következetlenül használta a nagy és kis kezdőbetűket), a szövegtudatossága pedig igen alacsony fokú (nem alkotott bekezdéseket, szövegegységeket).”⁵³ Ami a szerkesztést illeti, „Bod másolhatta egytűvé és egységesítette Bethlen Kata retrospektív önéletírását [...] Segítve a könyv-létmód megvalósulását, Bod osztotta – például saját autobiográfiájához hasonlóan – paragrafusszámozással jelzett fejezetekbe, belső utalásrendszerrel látta el, kurzivált a szövegben, valamint talán ő egészítette ki paratextusokkal: címet adott a könyvnek, az elejére bibliai textust választott (Filippi 1, 20–21), illetve ő írhatta az oda helyezett kétstrófás verset.”⁵⁴

⁵¹ *Uo.*, 709.

⁵² FAZAKAS Gerely Tamás, *Árva Bethlen Kata önreprezentációi = Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes, MARGÓCSY István, Bp., Gépeskönyv, 2020–2022, <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=1209FAZAARVA> (Utolsó ellenőrzés: 2023. 04. 12.)

⁵³ FAZAKAS, *Árva Bethlen Kata önreprezentációi: Érvék...*, i. m., 48.

⁵⁴ *Uo.*, 48.

Fazakas annak a lehetőségét is felveti, hogy Bod Péternek arra is hatása lehetett, ahogy Bethlen Kata megjeleníti az *ént* az *Önéletírás*ban: részletesen ír arról, hogy hogyan befolyásolhatta Bethlen Kata önreprezentációját. Jómagam azt kísérlem megvizsgálni, hogy van-e valami összefüggés abban, ahogy Bethlen Kata házasságait egyik és másik személy ábrázolja. Annak maga Fazakas is helyet ad, hogy „a közös tevékenység a másik irányban is működött. Vagyis Bod Péter Bethlen-reprezentációinak megformálására maga a nagyasszony – már persze eleve Bod és mások személye, írásai által befolyásolt – évtizedek alatt kialakult özvegyi önképe, illetve szóhasználata is hatással lehetett.”⁵⁵ Ennek alapján nem azt vizsgálom, hogy Bod Péter hogyan befolyásolhatta Bethlen Katát, hiszen ez fordítva is lehetett, csupán összehasonlítok, és ez alapján igyekszem néhány érdekes következtetést levonni. Ehhez Bethlen Kata *Önéletírását* Bod Péter *Tiszta, fényes drága bibor* című Bethlen Katáról szóló verses életrajzával vetem össze.

Bethlen Kata önreprezentációja olykor túl egységes, és nem túl emberi. Sárdi Margit felhívja a figyelmet arra, hogy „az önéletrajzi történeteket az egész megértésére való törekvés irányítja, még a hitelesség árán is; valójában nem élettörténeteket mesélünk, hanem sorsot, azt pedig a fölismerés teljesíti be, sőt hozza létre. Ez magyarázza a pszichológus megállapítását: »Az elbeszélés igazsága a történetben, és nem a részletekben van.« »Minél jobban érvényesülnek a megértési, értelmezési törekvések, a 'célok', minél összefüggőbb, logikusabb a szöveg, annál kevésbé 'emlékezeti' a visszaemlékezés.« [...] Talán ez is okozza [...], hogy 17–18. századi önéletírásainkban, amelyeket íróik közül sokan példázatnak, tanulságnak/tanúságnak tekintettek (pl. Bethlen Miklós, Bethlen Kata, Kornis Gáspár, Ottlyk György, Petrityvity-Horváth Kozma), a séma uralkodik az elbeszélésen, és az egyedi emlék valójában kevés.”⁵⁶ Bethlen Kata esetén például megfigyelhetjük, hogy katolikus férjével való házasságát olyannyira negatívan látja, hogy csak keseregve, bánattal, megbánással beszél róla, holott ha belegondolunk, lehettek boldog pillanataik is. Ezt Vida is kiemeli: „kiváltképp az őt ért sérelmekről ír, életének boldogabb, kiegyensúlyozott időszakairól alig jegyez fel valamit, tovább erősítve ezzel az áldozat szerepet.”⁵⁷

⁵⁵ Uo., 57.

⁵⁶ S. SÁRDI Margit, *Az önéletrajzi szelf és a 17–18. századi önéletírások = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007 (Egyetemi füzetek, 3), 214–215.

⁵⁷ VIDA, i. m., 60.

Érdekes módon Bod Péter boldog házasságként festi le Bethlen Kata első házasságát, és csupán egy apró kellemetlenségként említi Haller vallását, azt, ami az *Önéletírás*ban olyan tényezőként jelenik meg, ami eleve halálra ítéli kapcsolatukat:

„GROF HALLER LÁSZLONAK kezére kerüle,
Házafságra mikor napja fel - derüle,
Jeles, nyájas Urfi fzívében örüle,
Kit igazán fzeretett már ölében üle.

Ez Házafságban van egy illő kedves pár,
Mellynek el - válnia vólna igen nagy kár,
Mellyet tart fzeretet mint erős gyémánt zár,
Háborgás gyűlölség innen távúl - is jár.

Mindenben egyéznek; tsak egyben nem lehet,
Lelki efméreten erőt más nem vehet,
Két vallásban vagynak; erről Iften tehet.
Reménlik dólgozat, így-is jóra mehet.”⁵⁸

Az első szakasz tulajdonképpen nem mond ellent annak, amit Bethlen Kata is állít, röviden ugyan, de Haller László örömét mutatja be. Az *Önéletírás*ból azt tudjuk meg, hogy Haller László kezdeményezte a házasságot: „Szebenben lakván velünk együtt, ott gróf Haller László kezdett engemet magának kéretni a házassági életre idvezült édesanyámtól; kit is gyermekségétől fogva, mivelhogy mostohafia is volt, igen szeretett.”⁵⁹ Ezután mindent elkövetett, hogy Bethlen Katát megszerezze magának. Köleséri Sámuel és akkori felesége, Bethlen Judit közbenjárását kérte, majd kijátszotta a püspök rendeletét, miszerint csak úgy vehette volna el Bethlen Katát, ha katolikus hitre tér. Bethlen Katának végül a katolikus liturgia szerinti szöveget sem kellett elmondania (lásd 1. 3. alfejezet).

A második szakasz már problémásabb. Felmerül benne az *el-válás* lehetősége. Ezt Bod egy nem kívánatos állapotként mutatja be, ellentétben Bethlen Katával, aki másra sem vágyik, mint hogy megszabaduljon katolikus férjétől és a folyamatos kísértésektől. Bod a *szeretet* szóval jellemzi házasságukat. Bethlen Kata sosem ír olyat, hogy szerette volna első

⁵⁸ BOD, *i. m.*

⁵⁹ BETHLEN, *i. m.*, 701.

férjét, ellenben kifogyhatatlan az ilyen és ehhez hasonló sorokból: „...én lelkem keserűségét szerző házasságom pedig eszerént ment véghez.”⁶⁰ A második szakasz utolsó sora is furcsa számunkra, nem értjük, hogy lehet *háborgástól, gyűlölségtől* mentes a házasságuk. Bethlen Kata verziójából az derül ki, hogy Haller László ugyan nagy mértékben alkalmazkodik feleségéhez, de a felszín alatt úgylis sok a feszültség, és akadnak nézeteltérések közöttük. Bethlen Kata szomorú azon a ponton, amikor egyedül marad újdonsült férjével, elégedetlenkedik, amikor karácsonykor külön kell templomba menniük, és háborog, gúnyolódik a katolikus papok kijelentésein. Ő tulajdonképpen minden háborog, ami férjével, s annak hitével kapcsolatos. Bár e kettőt (férjét és annak hitét) nem is igazán tudja különválasztani.

Ami a harmadik szakasz nagy igazsága az *Önéletírás* alapján is, az, hogy egyetlen óriási konfliktusforrás van életükben, és ez eltérő hitükből fakad. Bod Péter azt írja, ezt leszámítva jól egyeznek, Bethlen Kata azt, hogy emiatt egyáltalán nem tudnak egyezni (legalábbis ami őt illeti). Bod Péter a konfliktusforrás ellenére bizakodásról ír, Bethlen Kata ellenben a lehető legpesszimistábban tekint saját helyzetére.

Haller László halálát a következőképpen fogalmazza meg Bod:

„Kevés idők alatt lön együtt lakása,
GROF BETHLEN KATÁNAK vígon mulatása,
GROF HALLER LÁSZLOval. Halál vermet áfa,
Férjét bé szállítá, ’s itt lön el-válása.”⁶¹

Az előző fejezetben kifejtettem, hogy a katolikus egyház törvényei szerint nem lehet elválni, így a megoldást csak egyikük halála jelenthette. Izgalmas ezek után azt olvasni, hogy Haller László halálának kapcsán Bod az *el-válás* kifejezést használja. Ami itt érdekes, hogy a rövid közös időszakot *vígon mulatásként* írja le Bod. Ezzel szemben az *Önéletírás* a legkisebb mértékben sem mutat víg életet Haller Lászlóval. Bethlen Kata nem ír bús nosztalgiáról, pusztán megkönnyebbülésről ír.

Az *Önéletírás* nagyon ellentétesen mutatja be Bethlen Kata két házasságát: nem akarta az első, és szíve bánata később sem enyhült, nem tudta túltenni magát azon, hogy férje nem vele azonos vallású. A boldogságot viszont megtalálta második házastársa, Teleki József

⁶⁰ Uo., 701.

⁶¹ BOD, i. m.

mellett, aki leírása szerint „jólelkű, igaz református, bátor szívű ember”⁶² volt. Bod Péter maga is Teleki Józsefet mutatja be Bethlen Kata igaz szerelmeként, azonban nála nem érzékelhető olyan éles kontraszt a két házasság között, mint az *Önéletírás*ban:

„Harmintz két esztendős még férjhez mehetne,
De szívét el - vitte magával JOSEFje,
Nem köti azt máshoz soha az életbe,
Vifeli a' Nevét gyárfzos öltözetbe.”⁶³

Teleki Józseffel való boldogságukról Bod Péter úgy ír, hogy közben kiemeli az anyagi jólétet és az adakozást is. Később aztán hosszan sorolja, hogy az anyagiakat tekintve mi mindenben segített Bethlen Kata egészen a haláláig.

„Angyali jó élet e' kettő közt vagyon,
Szeretet, békesség ne véld itt el-fogyon,
Bövíl az Házokban mindennap a' Vagyon,
Lészen másokra-is innen mi maradjon.”⁶⁴

Bethlen Kata még mielőtt elkezdené házasságainak történetét, apja halálának leírásakor árvaként, gyámoltalanként definiálja magát: „Ekképpen tetszett az Úristennek még kisded koromban a gyámoltalan árvák seregébe béírni és egyszersmind mintegy előre jelül adni, hogy életemnek jobb részét árvaságban kellene eltöltenem.”⁶⁵ Fazakas kiemeli, hogy „a 17–18. században az atyját/férjét/fiát/patrónusát vesztett, önmagukat gyámoltalan árvaként megjelenítő asszonyok (főként özvegyasszonyok), ritkábban férfiak írásait a közösség szenvedéseinek allegóriájaként is lehetett értelmezni”⁶⁶ Úgy véli, hogy a gyámoltalan özvegy képét az üldözött reformátusság allegóriájaként értelmezhetjük Bethlen Kata *Önéletírás*ában és más írásaiban is. Elképzelhetőnek tartja, hogy e szempontból Bod Péter finoman érvényesítette befolyását Bethlen Katán: „az önéletírás publikussá tételével Bethlen Kata reprezentációján, a személyes özvegyi példaadáson is túlmutató célja lehetett Bodnak. Mégpedig: szembefordulni a 18. század középső harmadától Erdélyben felerősödő protestánsellenességgel, illetve kijátszani a Carolina resolutio után berendezkedő, egyre

⁶² BETHLEN, *i. m.*, 729.

⁶³ BOD, *i. m.*

⁶⁴ *Uo.*

⁶⁵ BETHLEN, *i. m.*, 699.

⁶⁶ FAZAKAS, *Árva Bethlen Kata önreprezentációi: Érvék...*, *i. m.*, 56.

inkább Habsburg-párti és katolikus erőközpontokat, illetve a cenzúrát.”⁶⁷ Bod Péter katolikus egyházi hatalommal való szembefordulását igazolja néhány írása (pl. a *Magyar Athenas* is), az azonban még kérdéses, hogy saját programjából fakadóan mekkora hatást gyakorolt Bethlen Katára, és mennyiben önálló a nagyszony által létrehozott egységes *én*.

Érvének alátámasztása végett Fazakas kiemeli az *Önéletírás* egy olyan részletét, ahol az árvaság nem egyéni, hanem kollektív szenvedésként jelenik meg: „Az akkor már egynehány esztendőktől fogva Rákóczi Ferencről indított és fennforgó háborúság igen nehézzé tévén az özvegyeknek és árváknak sorsát.”⁶⁸ Jómagam ehhez azt tenném hozzá, hogy hasonló részletet Bod művében is olvashatunk. Valójában ott is hasonló környezetben, közvetlenül apja halálának leírása után következik egy közösségi szenvedésről, gyámoltalanságról szóló rész:

„Gonoszok a’ napok, háborúság vagyon:

Prédálok, lézengők uralkodnak nagyon,

Emésztik ha hól van valamitske Vagyon,

Árvának, Özvegynek nints ki jó szót adjon.”⁶⁹

Ez az összefüggés nagyon árulkodó lehet, tagadhatatlanul ugyanabban a környezetben ugyanaz a többes szám. Ez alapján valóban feltételezhetjük, hogy hatottak egymásra.

Ugyanakkor érdekes, hogy amint kifejtettem, a házasságok megjelenítésében akadnak különbségek. Bethlen Kata nagyon nyíltan támadja a katolikus egyházat, Bod szinte egyáltalán, ha igen, akkor csak nagyon bűjtatottan. A katolikus férjjel való házasságot boldog házasságként láttatja, ahol van ugyan konfliktus abból, hogy más vallást gyakorolnak, de nem olyan végzetes. Látszólag úgy tűnik, e szöveget Bod valóban csak példának szánta. Így lenne, vagy valamiért úgy gondolta jobb (esetleg érdeke fűződött ahhoz), hogy Bethlen Kata sorait ellensúlyozza? E téren még rengeteg a kérdés.

⁶⁷ Uo., 57.

⁶⁸ BETHLEN, *i. m.*, 699.

⁶⁹ BOD, *i. m.*

2. A szülő-gyermek viszonyok és a testvérkapcsolatok reprezentációja Árva Bethlen Kata *Önéletírásában*

2. 1. A vallási hovatartozás fontossága a 18. századi szülő-gyermek kapcsolatokban

Bethlen Kata toleranciahiánya nem csak első férjével való kapcsolatában nyilvánul meg, hanem az első házasságából származó gyerekeivel szemben is. Ebből adódóan Nagy Pál így jellemzi Bethlen Katát: „Az olvasóban alakja mint a kálvini predestinációt túlságosan is mélyen átélő vallási tébolyult, a hit Báthori Erzsébeté marad meg.”⁷⁰ Vajon indokolt olyan erős kifejezést használni rá, hogy *tébolyult*? Milyen anya ő, és hogyan jeleníti meg irodalmilag az érzéseit? A következőkben erre keresem a választ. Látni fogjuk, hogy anyaként is jóval komplexebb annál, hogy a *szent vagy szörnyeteg* paradigmában elhelyezzük.

2. 1. 1. Halálért való ima és hálaadás

Az *Önéletírás* egyik legfelkavaróbb része Bethlen Kata első gyermeke, Sámuel halála kapcsán leírt gondolata: „Nagy örömem volt azon, hogy Isten engemet ebben meghallgatott, hogy az én kedves gyermekemet magához vévén, nem engedte, hogy vallásommal ellenkező vallásban nevelkedjék fel.”⁷¹ Sárdi és Vida is rámutat az érem másik oldalára. Sárdi szerint „olykor a halál lehet jutalom, Isten kegyelme is. [...] Hányan töprengtek, »anya vagy szörnyeteg« – pedig Bethlen Kata csak következetes.”⁷² Vida pedig így ír a dologról: „Ez a viselkedés meglátásom szerint nem feltétlenül azt jelenti, hogy Bethlen Kata ne lett volna jó anya, mert ő maga is végig a halálra készül, következetesen ugyanúgy velük [gyerekeivel] kapcsolatban is így vélekedik – sőt még az örökbe fogadott árvával, Sámuellel szemben is – , és mint »gondoskodó« anya fohászkodik Istenhez, hogy vegye el tőle, »s ne engedje, hogy e világgal megmocskolja lelkét.«”⁷³ Jómagam is úgy hiszem, nem kell Bethlen Katára negatívan tekintenünk gyerekei haláláért mondott imái, hálaadásai miatt. Az ő vallása szerint

⁷⁰ NAGY Pál, *Journal in-time - él(e)tem*, Bp., Kortárs Kiadó, 2001, 21.

⁷¹ BETHLEN, i. m., 725.

⁷² SÁRDI, *Bethlen...*, i. m.

⁷³ VIDA, i. m., 58.

a halál megváltás, főleg egy szörnyű földi betegség után. Hogy mit is jelent egy reformátusnak a halál, jól példázza Zsigmond pár utolsó mondata, amiket az *Önéletírás* szerint egy német pápista inasnak mondott: „Hallod-é, én nem félek a haláltól, úgy mint te, mert én tudom, hogy mihelyt meghalok, az én lelkem mindjárt vitetik az Isten színe eleibe. De a te vallásod szerint te félhetsz, mert még a te lelkedet a purgatóriumba küldik. Másképpen attól ne félj, mert az nincsen, hanem félj a pokoltól.”⁷⁴ A keresztyén embernek az Istennel való lét a legteljesebb állapot. Hogy is akart volna rosszat Bethlen Kata a gyerekeinek?

Szávai egyébként kiemeli, hogy „Szörényi [...] »a halál és az élet értékrendjének« fölcserélésében látja az *Önéletírás* legfőbb eredetiségét, ez az értékrend-fölforgatás ugyanis »páratlan lélektani megfigyelésekre teszi képessé« Bethlen Katát.”⁷⁵ A nagyasszony „értékrendje élesen elválik nemcsak mai olvasóinak, de alighanem legtöbb kortársának az értékrendjétől is. A halál az ő számára nemcsak természetes, de egyenesen jó is.”⁷⁶ Azt, hogy a halálért való ima és hálaadás nem pusztán a katolikusok ellen irányuló negatív cselekedet, onnan is láthatjuk, hogy nem csak velük kapcsolatosan történik: Bethlen Kata például a szintén Sámuel nevezetű református nevelt fia haláláért is imádkozik később. Ahogy Szávai is megfogalmazta, számára a halál *egyenesen jó*.

2. 1. 2. Szeretetről és gyűlöletről

Nem csak a gyermekként elhunyt Sámuel kapcsán merül fel, hogy milyen anya is Bethlen Kata, hanem két másik gyermeke, Pál és Borbára kapcsán is, akik mindketten megélték a felnőttkort. Nagy Pál a következőket írja: „Utálja férjét, aki – Kata szerencséjére – hamar, életének 42. [az *Önéletírás* szerint 22.] esztendejében meghal. De – ami eléggé rendhagyó – gyűlöli saját gyermekeit is, akiket a család katolikusnak nevel”⁷⁷ Vajon tényleg gyűlöli őket? Nézzük meg, mit ír erről pontosan az *Önéletírás*.

A 148. részben ezt olvashatjuk: „Másokat úgy szemléltem ebben a boldogtalan hazában, hogy az efféle egyenetlen házasságból származott idegen vallású gyermekeikben elég öröme volt, ha tisztességes rendben látták lenni, s magokat is tudták alkalmaztatni.

⁷⁴ BETHLEN, *i. m.*, 745.

⁷⁵ SZÁVAI János, *Bethlen Kata modernsége*, Új Írás, 1985, 6. sz., 82.

⁷⁶ *Uo.*, 85.

⁷⁷ NAGY, *i. m.*, 21.

Voltanak is olyanok, akik rajtam csudálkoztanak, miért tudok rajtok annyit gyötrődni. De én úgy tartom, vétkes szeretet az, mikor valaki csak testi okokból szeret mást. A keresztyén ember szeretete az Istenen fundáltatik; amiben azért nem az Isten dicsőségére valót, hanem azzal ellenkezőt lát az ember, hogy lehessen abban gyönyörűséget tartani és szeretetét voltaképpen arra függeszteni, nem látom által.”⁷⁸ Bethlen Kata tehát rengeteget gyötrődik azon, hogy gyermekei nem vele egy vallásban vannak. Szeretni is nehezebbre esik ebből adódóan. Tulajdonképpen egy újfajta családfelfogást látunk nála, ami nem azon alapszik, ki kinek az elsőfokú rokona, hanem azon, ki mit hisz. A kis Sámuelről, aki leírása szerint nem állhatta a katolikus papokat és a katolikus vallást, az alábbiakat írja: „Szerettem ezt a gyermekemet felette nagy indulattal, úgy, hogy anyának gyermekéhez való nagyobb szeretetét kigondolni nem lehet.”⁷⁹ Ennek alapján Bethlen Kata szeretete vér szerinti gyermekeihez akkor nyilvánult meg, ha az adott gyermek jó református volt (mint például Zsigmond), vagy rossz katolikus (mint Sámuel).

Gyűlölte a többieket? Erről ő maga így vall a 149. fejezetben ugyancsak Pál és Borbára kapcsán: az „ember, kit az Isten a maga képére teremtett, ezt tudhatja, hogy néki gyermekeit szeretni kell. Bizony én sem kívántam ezen indulatot magamban megfojtani, s azzal Isten ellen járni. De az a szeretet hozzájuk csak nem lehetett, amely az egy hitben és vallásban lévőket eszve szokta kötni. Különböznél vallásokért őket nem gyűlölöm, mert nem önként mentenek ők arra, hanem abban neveltetvén, azt esmérik igazságnak lenni. Ha pedig az az Istennek még eddig nem tetszett, hogy őket az igazság esméréstére hozza, ők azzal ellenem nem vétenek. Én ezt önékiek sokszor elejekbe adtam, hogy ők is tudhassák, mennyiben legyen csak az én indulatom hozzájuk, melyet énbennem csak jó magokviselésekkel erősíthetnek meg; különben az igen hamar elalhatik.”⁸⁰ Itt tehát azt írja, nem gyűlöli őket, azonban feltételeket szabna, elvárná, hogy a Haller családtól kapott neveltetésük ellenére nyissanak afelé, amit ő az egyetlen igaz hitnek tart, és elvárná, hogy jól viselkedjenek, ne bántsák meg őt. Esze ágában sincs elfogadni azt, amit a gyerekei hisznek, ő az a fajta anya, aki megmondaná, mi a jó, mert arról ő maga szentül meg van győződve. A toleranciahiány tehát, amit az 1. 1. alfejezetben, a Haller Lászlóval való kapcsolata kapcsán emlegettem, itt

⁷⁸ BETHLEN, *i. m.*, 780–781.

⁷⁹ *Uo.*, 724.

⁸⁰ *Uo.*, 781.

is erőteljesen jelen van. Ennek ellenére konkrétan gyűlöletről feléjük sosem ír Bethlen Kata (még ha vádolják is ezzel), csak haragról, fájdalomról. Attól hogy valami nem szeretet, még nem gyűlölet. Az *Önéletírás* végén nagy betegsége közepedte végül ki is békül gyermekeivel.

2. 1. 3. A helyettesítő gyermek kérdése az *Önéletírás*ban

A 91. részben Bethlen Kata második házasságából származó második fiának, Gábornak a születéséről olvashatunk. Közvetlenül ezután, a 92. részben az alábbi sorokat figyelhetjük meg: „Idő telvén, az énhozzám kegyelmes Istenem egy kevés vigasztalást gyermekeim iránt engedett nékem; elgondolván azt, hogy ha szintén azok elvették is éntőlem, adott az én Istenem nékem másokat, kiket igaz hitemben és vallásomban felnevelhetek.”⁸¹ Történetileg ott tartunk, hogy hosszas pereskedés után, a Haller család végül elvette Bethlen Katától gyermekeit. Vigasza csupán az, hogy ott van neki Zsigmond nevű fia, és Gábor, aki közvetlenül a nagy veszteség után született.

Orvos-Tóth Noémi könyvéből megtudjuk, kik is a helyettesítő gyermekek: „A pszichológia helyettesítő gyerekeknek nevezi azokat, akik testvérük halálát követően azzal a feladattal születnek, hogy betöltsék az elhunyt után maradt hatalmas űrt.”⁸² Azt is megtudjuk, hogy helyettesítő gyerek szerepbe nem csak testvére halála esetén kerülhet valaki, hanem „minden olyan esetben, amikor egy gyereknek olyan elvárásoknak kell megfelelnie, vagy olyan vágyakat kell valóra váltania, amelyeket eredetileg egy másik gyerektől vártak volna, kialakul ez a szerep.”⁸³ Bethlen Kata mindennél jobban vágyik arra, hogy református hitben nevelhesse fel Pált és Borbárát, de ezt nem teheti meg. Utólag számtalanszor kiemeli, hogy ezt ő nagy szívfájdalomként, óriási veszteségként éli meg. Bethlen Kata még a halált is (amit hitéből adódóan jó dologként él meg, lást 2. 1. 1. al-alfejezet) könnyebben feldolgozza, mint azt, hogy elveszik gyermekeit. Mivel az a legnagyobb frusztrációja, hogy a gyermekei nem reformátusokként nőnek fel, a nevelés kérdésén át közelíti meg a pótlást is: nem számít, ha ők elvesztek, vannak helyette református gyermekei református férjétől, akiket végre úgy nevelhet, ahogy ő akar. A sors iróniája az, hogy a második házasságból való gyermekek végül mind meghalnak.

⁸¹ Uo., 741–742.

⁸² ORVOS-TÓTH Noémi, *Örökölt sors*, Bp., AduPrint Kiadó és Nyomda Kft., 2018, 62.

⁸³ Uo., 67.

Orvos-Tóth Noémi azt is kiemeli, hogy „amikor a szülők vágya az, hogy ne önmagunk legyünk, hanem azzá váljunk, aki elment, akkor válaszként egy pseudo- (mintha) vagy álidentitás jön létre, énazonosság hiányában pedig belső bizonytalanság, határozatlanság és befolyásolhatóság jön létre.”⁸⁴ A Teleki gyerekek ugyan nem nőnek akkorára, hogy e folyamatot megvizsgálhassuk, pár dolgot azonban így is észrevehetünk. Zsigmond még a pereskedés előtt megszületik, ő maga rövid ideig együtt is lehetett féléstestvéreivel. Róla azt tudjuk meg a szövegből, hogy meglehetősen határozott, koraérett gyermek volt, és minden szempontból megfelelt Bethlen Kata nevelési elveinek. Gáborról azonban, aki eleve helyettesítő szerepbe születik (egyből Pál és Borbára távozása után), nem tudunk meg sokat. Bethlen Kata kevés pozitív jelző mellett azt emeli ki róla többször is, hogy beteges volt: „igen szép ábrázatú, szép elméjű, de igen gyenge és egészségtelen volt születésétől fogva.”⁸⁵ A helyettesítő gyerekekről Orvos-Tóth Noémi azt írja, hogy gyakran nagyon nehezen tudnak megfelelni szüleik elvárásának. Gábor esetén is ezt látjuk, aki még bátyjának fénye mellett is eltompult. Zsigmond halála után Bethlen Kata csalódottan ezt írja: „Zsigmondom éntőlem elvételék, életének éppen kilenced-fél esztendejében. Kivel is házammak tovább való fennmaradására minden reménségem elmúlék, mert Gábrisom felette gyenge lévén, ahhoz reménség éppen nem lehetett.”⁸⁶ Valószínűleg Bethlen Kata hatására Bod Péter is csak Gábor betegességét emeli ki:

„Gyengébb vala Gábris, ez – is nem fokára,

Akada keferü halálnak horgára”⁸⁷

Zsigmondról tehát számtalan jót ír Bethlen Kata, Gáborról azonban lehangsúlyosabban azt, hogy beteges, és ő csalódott emiatt. A nevelés öröme kapcsán is inkább Zsigmond nevét emeli ki: „Még kicsiny korokban édes gyermekeimet kezdettem taníttatni, remélvén, hogy az Isten azokban nékem állandó házat épített, igen nagy gyönyörűségem volt benne, midőn annyira nevelhettem, hogy tanulásokat is láthatnám: kivált Zsigmond volt szívemnek kiváltképpen való öröme.”⁸⁸

⁸⁴ Uo., 63.

⁸⁵ BETHLEN, *i. m.*, 742.

⁸⁶ Uo., 744.

⁸⁷ BOD, *i. m.*

⁸⁸ BETHLEN, *i. m.*, 743.

A fentiek alapján tehát Gábor helyettesítő gyerek szerepbe született, és ez megmutatkozik Bethlen Kata róla való reprezentációjában is. A pszichológia csak nemrég tart ott, hogy a helyettesítő gyerekek esetét vizsgálja, de e családi folyamatok a múltban is lejátszódtak, és bújtatottan ugyan, de megjelennek autobiografikus művekben is. E eset is jó példa arra, hogy mennyire nem egészséges, ha a gyásznak (jelen esetben a Haller gyermekek elvesztése miatt) nem ad elég időt a szülő, s közvetlenül a tragikus esemény után egy másik gyereket szül.

2. 1. 4. „Nékem nem kellesz”

E fejezetben óhatatlanul szót kell ejtenünk Bethlen Kata Haller Borbálával való konfliktusáról is. Miután Bethlen Kata megtudja, hogy a lánya őt eretneknek nevezi és hogy az állítja, a katolikusokat perzekválja, nagyon szélsőségesen nyilvánul meg. 1744-ben felnőtt fiának, Pálnak írt levelében azt írja felháborodásában, hogy nem szereti lányát: „Hogy őtet nem szeretem, azt bizony senki előtt nem tagadom; mert azt magad is tudhatod; de tudhatja méltóságos gubernátorné asszonyom őexcellenciája, hogy leánykorában is micsoda gonosz, engedetlen, engem szomorító volt, azután is, hogy férjhez ment, hasonló”⁸⁹ A következő fejezetből megtudjuk, úgy dönt, hogy Borbálának magának is megírja, hogy ne számítson rá többé, sőt még meg is fenyegeti, hogy hagyja békén: „Minthogy a te mondásod szerint én eretnek anya vagyok, a katolikusokat perzekválom, azért énhozzám se magad, se maradékok semmi anyai közötöket ne tartsátok: nékem nem kellesz: énhozzám se egyszer, se másszor ne jöjj: mert énbennem bizony hozzád csak legkisebb anyai indulat is nincsen. Sőt ha ezen írásom ellen cselekszel, több nehézségemet fogod tapasztalni.”⁹⁰

Bethlen Kata ellentmondásossága abból adódik, hogy megsértődik azon, hogy a lánya azt mondja róla, hogy a katolikusokat perzekválja. Állítja, hogy ez nem igaz, de már-már eltúlzottan állítja: „Hogy perzekváljam a katolikusokat, abban is hazudott; mert nem hogy én, de az egész erdélyországi réformátusoknak nincsen arra hatalmak, hogy valakit perzekváljanak; de ha szintén hatalmában volna is az igaz réformátusnak, az a maga hitéhez s vallásához nem férhet, hogy valakit maga vallásáért perzekváljon, mert a lelken való uralkodást az Isten semmi hatalmasságnak nem engedte magán kívül.”⁹¹ Ez szépen hangzik,

⁸⁹ Uo., 793.

⁹⁰ Uo., 795.

⁹¹ Uo., 793.

de valahogy nehéz elhinnünk, hogy a gyakorlatban szegény, ártatlan reformátusok soha senkinek nem ártanának. Bethlen Kata egész szövegét áthatja a katolikusokkal szembeni megvetés.

Bethlen Kata ellentmondásossága szembetűnő, de vajon csak az ő részéről ütközzünk ellentmondásba? „Ő önmagát gyámoltalannak, elesettnek ábrázolja [...], ez azonban csak szerep, amelyben önmagát láttatni akarja. Leveleiből, más emlékirók följegyzéseiből kitűnik, hogy valójában erős, kemény, szívós erővel gazdálkodó, racionális gondolkodású asszony, ugyanolyan bátran szókimondó, mint amilyen Rettegi szerint a lánya, Haller Borbála (akinek természetét Bethlen Kata nem is állhatta)”⁹² – írja Sárdi. Kettejük hasonlósága abban is megnyilvánul, hogy a másik vallásával szemben ugyanolyan szélsőségesen gondolkodnak. „Gyermekségemtől fogva irtóztam a pópista vallástól.”⁹³ – olvashatjuk az *Önéletírás* elején. Később, a konfliktusok leírásánál Bethlen Kata Borbála szavait idézi: „Az Isten is tudja azt, mely szívesen gyűlölöm én a kálvinista vallást.”⁹⁴ Szemmel látható a hasonlóság kettejük megnyilvánulásában. Hasonlóan vehemensek, és hasonlóan végletekben gondolkodnak, így nem véletlen, hogy konfliktus alakul ki kettejük között. Látszólag úgy tűnik, hogy Borbála az, aki közeledne az anyja fele. Nála lakna és szeretné a kapcsolatot fenntartani, Bethlen Kata azonban minél távolabb maradna tőle még a megsértődése előtt is. Valójában bármekkora is a fájdalma amiatt, hogy gyermeke katolikus, nem csak vak utálatból elutasító. Megtudjuk, hogy Borbálának érdeke fűződik ahhoz, hogy anyjához menjen, férje előrelépését mozdítaná elő: „nem igyekezem az ő urának promócióján, mert ha én pénzt adtam volna, mellyel az ura Bécsbe menjen, eddig promócióját elérte volna, de mikor tőlem pénzt kértenek, azt feleltem: én bizony egy krajcárt sem adok, az én pénzemmel soha ők promóciót nem nyernek. Ezt is feleltem volt.”⁹⁵ Még ha fel is ismerjük a Borbála közeledése mögötti érdeket, Bethlen Kata nyílt elutasítása furcsa lehet számunkra. Rengeteg pénze van, miért nem ad? A dolog kicsit később nyer értelmet. 184. részben ezt olvashatjuk: „Micsoda indulattal viseltetem én az Isten házához és annak lelki cselédihez, tudja azt a mindeneket jól tudó Isten, s annál nehezebben esik, ha az Isten anyaszentegyházának sértegetését látom, kivált azoktól, akik hozzám

⁹² SÁRDI, *Bethlen...*, i. m.

⁹³ BETHLEN, i. m., 704.

⁹⁴ *Uo.*, 784.

⁹⁵ *Uo.*, 784.

tartoznak közelebből. Teleki Pál, az én vőm Fagaras földi főkapitányságot érven, mindjárt hivatalának s tisztviselésének kezdetében az ott lévő fagarasi reformáta eklézsiát megháborította ott való, holmi régi fejedelmektől engedtetett, s mindeddig bírt jussában: amellyel mintegy előre kimutatta azt, hogy ezután is véghez fogja vinni, ami keze ügyében lészen.”⁹⁶ Bethlen Kata valószínűleg sejtette, hogy amennyiben Teleki Pált nagyobb pozícióhoz segíti, azzal egyházának árt, erre pedig nem volt hajlandó. Kis foszlányokból ugyan, de megértjük, hogy Bethlen Kata katolikus gyerekeivel szembeni keserősége nem vak fanatizmusból adódik, hanem valódi, megoldás nélküli problémákból. Hogy mégsem gyűlölet vezérli, azt abból is láthatjuk, hogy (ahogy már korábban említettem) nagy betegsége közepedte az *Önéletírás* végén kibékül gyermekeivel.

2. 2. Árva Bethlen Kata szüleivel való kapcsolata az *Önéletírás*ban és Bod Péter szövegében

Erdélyi Gabriella felhívja a figyelmet arra, hogy „Peter Laslett már az 1970-es években felfigyelt az árvák és félárva gyakoriságára egy 17. századi angol falusi lelkész híveiről készített listáit vizsgálva. Számításai szerint a korabeli Angliában a tízévesnél fiatalabb gyermekek egyharmada legalább egyik szülőjét elvesztette. [...] A magas felnőttthalandóságot mutató statisztikai adatok fényében (1850 előtt minden harmadik-negyedik felnőtt meghalt 20-59 éves kora között) persze nem meglepő a gyermekkori árvaság gyakorisága.”⁹⁷ Ismerve a számbeli adatokat talán nem meglepő, hogy Bethlen Kata is elvesztette édesapját hétéves kora körül.

Bethlen Kata gyermekkori éveiről többnyire csak a nyers tényeket tudjuk meg: azt, hogy mikor született, kik tartoznak a családjához, édesapja halálát, édesanyja újraházasodását, s azt, hogy édesanyja új férje megengedte, hogy református tanító maradjon mellette. Apja halálát meglehetősen tárgyilagosan írja le, és nem is a veszteség miatti fájdalomról számol be, hanem az árvaság kapcsán megfogalmazott sajnálkozásról: „Neveltettem azon édesatyai és -anyai kezek alatt, szintén 1708. esztendei böjtelő havának hetedik napjáig; midőn Isten bölcs tetszéséből és senkitől nem függő szabad akaratjából,

⁹⁶ Uo., 825.

⁹⁷ ERDÉLYI Gabriella, *Bevezetés: Özvegystratégiák és árvasorok = Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940*, szerk. Uő, Bp., Bölcsészettudományi Kutatócsoport Történettudományi Intézet, 2020 (Magyar családtörténetek: tanulmányok, 5), 7.

édesatyánkat, gróf Bethlen Sámuelt kiszólította ez árnyékvilágból Szebenben, ki is temettetett el Keresden. Ekképpen tetszett az Úristennek még kisdéd koromban a gyámoltalan árvák seregébe béírni és egyszersmind mintegy előre jelöl adni, hogy életemnek jobb részét árvaságban kellene eltöltenem.”⁹⁸

Ehhez képest Bod jobban kibontja Bethlen Kata gyermekként történő szüleihez való kapcsolatát. Bod szövegéből az derül ki, hogy Bethlen Katát nagyon várták, és sok örömük volt benne:

„Nem volt még Leányok; Fiak pedig négyen;

Kívánták Iftentől Házokban hogy légyen,

Megadta az Iften, Neve áldott légyen,

Ezzel örömöknek száma ötre mégyen..

Nevedése van Szüléi kezekben,

Mint szép virágoknak kertézfek kertekben,

Jáztodik mofolyog Szüléi fzemekben,

Szerez tsevegése örömet fzívekben.”⁹⁹

A megalapozást követően hamarosan Bod Péter is beszámol Bethlen Sámuel haláláról. Az *Önéletírás*hoz képest itt hangsúlyosan kifejeződik Bethlen Kata gyászból adódó könnyhullatása, fájdalma:

„Bú, bánat nyavallyát maga után hozott,

Hofzfzas nyavalyában teste sorvadozott,

Vége lett dolgának, mellyben fáradozott,

Mivel ezer hétfáz hétben halált hozott.

Mofolygó kis KATI fordúl itt sírásra,

Játékos vígsága, fzőrnyü Jajgatásra,

Sír Atyja halálán, nem bízza azt másra,

Nem lát utat juffon vígafztaltatásra.

Édes Anyját látja gyáfzfzal bé-borúlni,

Szívének fájdalma azzal kezd ujúlni,

⁹⁸ BETHLEN, *i. m.*, 699.

⁹⁹ BOD, *i. m.*

Könyve is szemből fürően ki hulni.

Mikor lesz siralom hogy kezdjen el-múlni?”¹⁰⁰

Érdekes módon, itt Kata anyjával való kapcsolatáról is olvashatunk, azonban ez ezen a ponton megszakad. Bod szintén leírja Nagy Borbára Haller Istvánhoz való férjhezmenetelét, majd többé nem említi őt, még halálának időpontját sem, pedig ez az *Önéletírás* alapján megviselte Bethlen Katát: „1718. esztendőben, pünkösöd havának tizenkettődik napján, Isten őfelsége Hévízen ez árnyékvilágból kiszólitá. Mely nékem éppen lelkemig béható nagy keserűségemre lőn”¹⁰¹

Bethlen Kata sokszor és sokféleképpen megemlíti *Önéletírásában* anyjához való kapcsolatát. Megtudjuk, hogy anyja az, aki tulajdonképpen férjhez kényszeríti Bethlen Katát. Amikor Bethlen Kata megtudja, hogy katolikus férfival kellene összeházasodnia, kifejezi nemtetszését, anyja azonban megfenyegeti: „Ha gyermekemnek akarod hogy tartsalak, ezt a gyűrűt vedd el; ha pedig nem, én soha tégedet gyermekemnek nem tartalak, és mindenemből ki is tagadlak.”¹⁰² Kata arról számol be, hogy úgy érzi, nincs választása, próbálkozik, de végül csak beleegyezik a házasságba. A 21. részből azt tudjuk meg, hogy Nagy Borbála végül kissé megbánta tettét, és igencsak aggódott lányaért: „szomorúságomat látván idvezült édesanyám, akkor kezdette jobban eszébe venni, minémű kísértetbe ejtett engemet; melyért azután maga is egész világból való kimúlásáig felette gyötrődött és siratott, de immár ezt megfordítani nem lehetett.”¹⁰³ Az aggodalom egyébként kölcsönös kettejük kapcsolatában: Bethlen Kata is leírja, hogy aggódik édesanyja egészségi állapota miatt: „Én ezt hallván, mindjárt így gondolkodtam, hogy talán az idvezült édesanyám betegsége iránt hallott valamit, kinek is immár egészsége igen meg kezdett volt gyengülni, melyre nézve erősen megszorodom.”¹⁰⁴

Bethlen Kata életében amíg él, biztos pontnak számít édesanyja: ő az, aki miatt Haller László nem háborgatja vallásában, és ő az, akihez Bethlen Kata visszamehetne, amennyi ben nem lenne érvényes a Haller Lászlóval való házassága. Halálát követően el is kezdik Haller Lászlót arra biztatni, hogy próbálja rávenni Bethlen Katát a vallásváltásra:

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ BETHLEN, i. m., 710.

¹⁰² Uo., 702.

¹⁰³ Uo., 706.

¹⁰⁴ Uo., 707.

„Öcsémasszonnyal most gyermekágyában bánják kegyelmed igen keményen, minthogy már édesanyja is megholt, nincs kihez folyamodjék, a testvér atyafiak is távul vagynak tőle.”¹⁰⁵

Szávai János kiemeli, hogy szinte alig van olyan szereplő, aki ép bőrrel menekülhet az *Önéletírás* elbeszélőjének haragja elől. Ez alól nem kivételek a reformátusok (pl. a Teleki család), de édesanyja sem az: „anyjának – bár mindig csak úgy emlegeti, állandó jelzővel, hogy »idvezült édesanyám« – nem bocsátja meg, hogy katolikushoz kényszerítette.”¹⁰⁶ Az *Önéletírás*ban amikor visszatekint életére, megbánással beszél arról, hogy hallgatott édesanyjára: „az én édesanyámtól erővel és akaratom kívül adattam idegen vallású férjnek. [...] Az Istennek kellett volna inkább engedelmeskednem abban, mint az édesanyámnak: mert ha szintén meg vagyok is szorosan parancsolva a szülékhez való engedelmesség: de csak addig vagyok annak határa, míg a szülék Isten parancsolatjával megegyező dolgot kívánnak gyermekeiktől.”¹⁰⁷

Összességében elmondható, hogy Bod Péter inkább Bethlen Kata gyermekéveiben üt meg személyes hangnemet a szülőkkel kapcsolatosan, ezzel szemben Bethlen Kata a fiatal felnőttkori évei kapcsán teszi ezt (e időszak kapcsán ír sokat édesanyjáról). A halál miatti fájdalom leírása Bod szövegében csupán az apa miatt jelenik meg, Bethlen Kata szövegében pedig csupán az anya miatt.

¹⁰⁵ Uo., 712.

¹⁰⁶ SZÁVAI, i. m., 83.

¹⁰⁷ BETHLEN, i. m., 765–766.

2. 3. A testvérkapcsolatok ábrázolása Árva Bethlen Kata önéletírásában és Bod Péter verses életrajzában

Mind Bethlen Kata önéletírása, mind Bod Péter verses életrajza a Bethlen testvérek viszonyát igen belsősegesnek mutatja.

Bod röviden ír Györgyről, Ádámról és Sámuelről. Ez abban áll, hogy kiemeli, már elhaláloztak, és megnevezi gyermekeiket. Ezután inkább Kata Imrével és Farkassal való jó viszonyát részletezi, ugyanis ők voltak életben a nagyasszony halálakor, és ők temették el. Miután bemutatja a még életben levő testvéreket, hármójuk viszonyát így ábrázolja:

„Ez Három Testvérek mikor együtt ültek,
Vidám multságba méllyen be-merültek,
Nyájas befzédekkel az órák kerültek,
Kedvetlenségekből olykor meg enyhültek.”¹⁰⁸

Az *Önéletírás*ban ehhez képest Bethlen Katának minden testvérével való kapcsolata részletesen ki van dolgozva. A következőkben ezt foglalom össze:

Ádám már a mű legelején a törődő legidősebb testvérként jelenik meg, aki mindenfélet elkövet, hogy Bethlen Katának ne kelljen olyan férfival összeházasodnia, aki más vallású: „Ennyire menván a dolog, kedves testvér atyámfiat kértem arra, hogy lennének munkások ez kelletlen szövetkezésnek felbontásában, hogy valamiképpen ez tökéletességre ne menjen. El is követett mindent, kedves testvér atyámfia, Bethlen Ádám uram, mint nagyobb atyafi, mind idvezült édesanyánk előtt, mind másutt, de amit a bölcs Isten végezett, azt az halandó ember el nem bontja.”¹⁰⁹ Amikor már elkerülhetetlen a dolog, testvéreivel együtt próbálnak megállapodni Haller Lászlóval a legelfogadhatóbb körülmények megteremtésében. Ádám később is jelen van Bethlen Kata életében. László halála után Borbálával terhesen nála és feleségénél tartózkodik. Bethlen Kata kiemeli, mennyire értékelte azt, hogy nem hagyták egyedül a bajban. Ádám László halálakor való bátorító jelenlétét egyébként még Bod Péter is lejegyzí. Utoljára Ádámról Bethlen Kata az elbúcsúzás szomorú órájában ír. Ekkor jelenti ki azt is, hogy azt remélte, ő hamarabb hal meg, mert fél attól, mi lesz vele, ki temeti el, ha

¹⁰⁸ BOD, *i. m.*

¹⁰⁹ Bethlen, *i. m.*, 703.

meghal: „Annál inkább közel való szerelmeseinek, kedves atyjafiainak, nem kevés keserűségekre esett, énnékem pedig, aki mindenkor azt kívántam az Istentől, hogy sok és nehéz kísérteteim után kedvezzen abban, hogy kedves testvéreim előtt szólítson ki e világból, hogy azok takaríthassanak el engem az örökös nyugalomnak helyére, bizony lelkemig ható keserűségemre esék.”¹¹⁰

Sámuel nevű testvéréről is sokat olvashatunk a műben. Ő legelőször akkor válik fontossá, amikor utána megy a pestis idején: „Vévén észre állapotomat és szándékomat kedves édes atyámfiái, egyenlő akaratból hozzám küldik Bethlen Sámuel bátyámuramat ily véggel, hogy ott való megmaradásomat meg ne engedje, hanem magával, ha szép szerént nem akarnék, erővel is vigyen el, hogy légyünk együtt, míg Isten éltet; ha pedig Isten ítéletit bocsátja reánk, akkor is mutassuk meg egymáshoz igaz atyafiságunkat, egymáshoz látván, s egyik a másikra gondot viselvén.”¹¹¹ Később annak kapcsán olvashatunk róla, hogy anélkül, hogy bárki tudná az okát más reformátusokkal együtt lecsukták, majd kiengedték. Aztán megtudjuk, hogy az ő fiát, a kis Sámuel neveli Bethlen Kata sajátjaként. Az utolsó, 219. részben is olvashatunk róla, Bethlen Kata mellett van betegségében, és később Bethlen Kata van mellette, amikor ő lesz beteg. Az ő betegségének a leírásával szakad meg az *Önéletírás* egy mondat közepén.

Imre Bethlen Kata második özvegyiségének idejéig csak alig jelenik meg, Haller László őt említi halálos ágyán, és egy adott ponton megtudjuk, hogy Angliába megy. A Teleki családdal való pereskedések idején ezt írja Bethlen Kata: „Én is vévén észre a dolgot, Szebenbe bementem kedves testvér atyámfiával, Bethlen Imre urammal, ki is gyámoltalan özvegységemben minden terhes bajaimban mindvégig mellettem fáradozott, nem gondolván semmit ok nélkül való sok megbecstelenítettségével, énmellettem igaz, ritka példájú atyafiságát igen nagymértékben megmutatta.”¹¹² Ettől kezdve nagyon fontos szerepe lesz. Bethlen Kata Bobálával való konfliktusához is van némi köze, Borbála ugyanis azt állítja, ő tehet Bethlen Kata katolikus gyermekei elleni utálatáról. Bethlen Kata ezt tagadja, védi testvérét, s kiemeli, hogy számára minden rágalmak közül az esett a legrosszabbul, hogy Borbála belekeverte testvérét a dologba. Imréről utoljára a 171. részben olvashatjuk, ahol

¹¹⁰ Uo., 838–839.

¹¹¹ Uo., 720.

¹¹² Uo., 749.

Bethlen Kata leírja, hogy egyedül éledegelt, és akkoriban nem sok rokonnal találkozott, Imrét és feleségét leszámítva, akik gyakran megvidámították.

Farkasról egészen kevés szó esik, az *Önéletírás* elején édesanyja kollégiumba viszi, a 219. részben pedig Sámuelhez hasonlóan Bethlen Kata mellett van betegségében.

Erdélyi Gabriella *Bevezetőjében* azt olvashatjuk, hogy „a házastársi kapcsolat megszűnése, vagyis az özvegység a testvérek közötti (tágabban: rokonsági) kapcsolatok szorosabbá válását eredményezte”¹¹³ a korban. Nos, Bethlen Kata estén azt láthatjuk, hogy nem csak az özvegységben, hanem minden nehéz helyzetben ott voltak a testvérek. Olykor nem is egyenként jelennek meg az *Önéletírásban*, hanem közösen ír róluk Bethlen Kata, és nem tudjuk eldönteni, hogy ez mit jelent. A *testvéreim* két testvért, hármat vagy négyet jelent? Ilyen például az a jelent, ahol Kata leírja, ők tették koporsóba első férjét, Haller Lászlót: „Testvér atyámfiat mindjárt hozzám eljövén, szombaton koporsóba tették, minden irtózás nélkül bántanak. Véle, senkinek eszébe nem jutott, hogy a pestistől irtóztanak volna; azután elmentenek mindnyájam Keresdre, én Fejéregyházán maradtam.”¹¹⁴

Bethlen Kata egészen személyes hangnemet üt meg a testvéreivel való kapcsolatait leírásában. Bod Péter egy kicsit távolibb nézőpontot képvisel, s inkább csak az azokkal való szoros kapcsolatot emeli ki, akik életben voltak Bethlen Kata halálakor. Ami kettejük ábrázolásának közös pontja, az a hit szempontja. Bethlen Kata többször is kiemeli, hogy azért éli meg ilyen jól testvéreivel való kapcsolatát, mert vele egy hitben vannak. A közös hit szempontja Bodnál is megjelenik, Imrével való jó kapcsolata alapjaként említi:

„Szerette a’ Húga, ’s idejét ő véle,
Jó fzível töltötte; valameddig éle,
Kegyes indulat mert benne szemléle,
Egy fzível mind kettő azon Iftent féle.”¹¹⁵

Összességében mind Bethlen Kata *Önéletírása*, mind a nagyasszony életéről szóló Bod féle verses életrajz arról árulkodik, hogy a kor megannyi csapása közepedte Bethlen Katának a testvéreivel való viszonya volt a legbiztosabb, és talán a legharmonikusabb is.

¹¹³ ERDÉLYI, i. m., 18.

¹¹⁴ BETHLEN, i. m., 720.

¹¹⁵ BOD, i. m.

Összegzés

Dolgozatom célja az volt, hogy feltárjam, Bethlen Kata hogyan reprezentálja önmagát a családban, illetve hogyan jeleníti meg családtagjait és különböző családi kapcsolatait *Önéletírásában*. Emellett célom volt az is, hogy megvizsgáljam, a család ábrázolása szempontjából az *Önéletírás*hoz képest mit látunk Bod Péter *Tiszta, fényes drága bibor* című Bethlen Katáról szóló verses életrajzában. Az első fejezetben a házasság tematikájával foglalkoztam, a másodikban pedig a szülő-gyermek viszonyokkal, valamint a testvérkapcsolatokkal.

Dolgozatom elején abból indultam ki, hogy Bethlen Kata *Önéletírását* miért tekinthetjük újszerűnek vagy régiesnek a saját korához képest, őt magát pedig szentnek vagy szörnyetegnek. Az *Önéletírás* újszerűsége az erős női öntudat kifejezésében keresendő, valamint abban, hogy nyomtatásban jelent meg. A régiesség pedig a középkori jellegben, valamint a toleranciahiányban ütközik ki. A toleranciahiány lehangsúlyosabban Bethlen Kata első házasságában jelenik meg, férje alkalmazkodónak tűnik, ő azonban képtelen boldog lenni mellette. Elutasító magatartása kapcsán kerül szóba Tóth Zsombor nyomán a *szent vagy szörnyeteg* kérdés. Van azonban olyan nézőpont is, amely szerint Bethlen Kata egész életét traumatizálták azzal, hogy rákényszerítették ezt a házasságot, és viselkedése egy bántalmazott nő viselkedésére hajaz, vagyis itt nem ő a szörnyeteg, de talán nincs is szörnyeteg. Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy Bethlen Kata mindent megtesz azért, hogy vallása fennmaradjon, adományokat ad, mecénáskodik, emellett orvoslással foglalkozik, és saját könyvtárat gyűjt, vagyis vitathatatlan fontosságú 18. századi alak. Nagyon komplex személyiség, így nem érdemes az újszerű, régies, szent vagy szörnyeteg címkéket használnunk, ha róla beszélünk, mindegyik igaz ugyan, de egyik sem teljesen. A szakirodalomban mégis inkább az a fajta nézőpont dominál, ami őt régiesnek és szörnyetegnek tekinti, főleg ami a család és a házasság tematikáját illeti. Ebből adódóan döntöttem úgy, hogy Kapushoz és Vidához hasonlóan én is árnyalom kissé ezt a képet néhány új témafelvetéssel.

Az első témafelvetésem a bölcsesség tematikájához kapcsolódott. Arról írtam, hogy a halotti beszédek, valamint a korszak más írásai alapján az ideális feleség alakja bölcsességének fokában mérhető. Bod Péter kiemeli Bethlen Kata gyermekkori tanulékonyágát, olvasási szokásait és azt, hogy sokszor tudós emberekkel társalgott, az

*Önéletírás*ban pedig szintén kiemelődik az oktatás, valamint a gyermekkortól megkezdődött olvasás és tanulás fontossága. Az *Önéletírás* Bethlen Katát olyan személynek láttatja, aki szellemi fölényben érzi magát a katolikus papokkal szemben, és ennek még első férje, Haller László is hangot ad. Bethlen Kata a második házasságában is férjével együtt gondolkodó, ügyes gazdasszonynak tűnik. Így tehát, ha tudjuk azt, hogy az ideális arisztokrata és nemesi feleség szerepe elsősorban a bölcsesség kritériumára korlátozódott a 18. században, Bethlen Kata mind a saját szövegei, mind a mások által róla írt szövegek alapján jó feleségnek tűnik a kor ideológiája szerint. Azonban ahogy a *szent vagy szörnyeteg* kérdés esetén nem érdemes sarkítani, úgy itt sem, mikor jó vagy rossz feleségről beszélünk.

Ezután az elhagyás/válás lehetőségének témája került terítékre. Bemutattam azt, hogy a korban bonyolult szabályok vonatkoztak a vegyes házasságokra, így nem csoda, hogy Bethlen Kata és Haller László esetén is felmerült, érvényes-e a házasságuk. Abból a helyzetből indultam ki, amikor Bethlen Katának a püspök követségével kellett találkoznia az ügy tisztázása végett. Ekkor mondja először azt, hogy ha kell, szívesen el is hagyja a férjét, de nem hajlandó áttérni más vallásra. Az elhagyás lehetősége azonban sokkal komolyabban merül fel később, akkor, amikor maga Haller László próbálja arra kérni, hogy legyen katolikussá. Bethlen Kata ekkor még gyermekeit is otthagyná, csak szabaduljon meg a tehertől, ami szívét nyomja. Kiáll saját értékeiért, és ha kell, nőként is szembemegy a férfiak sokaságával, azonban fontos, hogy ezt csak biztos anyagi háttérének és testvérei (mind férfiak) feltétlen támogatásának köszönhetően teheti meg. Az elhagyással szemben a válás nem tűnik opciónak, Haller László szóvá teszi, hogy mivel érvényes a házasságuk, a katolikus egyház nem választja el őket.

Az elhagyás/válás lehetőségének áttekintése után Bethlen Kata önéletírásának és Bod Péter verses életrajzának összehasonlításával folytattam. Arra jutottam, hogy míg Bethlen Kata egyházához való hűségét olyannyira törés nélkülinek mutatja, hogy boldog pillanatokat ki sem emel első házasságából, addig Bod Péter azt írja, hogy nagy volt közöttük a szeretet. A Haller Lászlóval való házasság bemutatásában tehát egy-két hasonlóságon túl komoly különbségeket is fellelhetünk. A második házasság hasonlóan pozitív ábrázolású mindkettőben. A fejezetben szó esik arról is, hogy Bod Péter bizonyítható szöveggondozói és szerkesztői munkáján túl hatással lehetett-e arra is, ahogy Bethlen Kata megjeleníti az *Önéletírás*ban megjelenő ént. Fazakas szerint a gyámoltalan özvegy jelleget sugalmazhatta

Bod Péter Bethlen Katának, ezt ugyanis értelmezhetjük az üldözött reformátusság allegoriájaként. Bár Bod Péter művében is ugyanazon környezetben (Bethlen Kata apja halálának leírásakor) jelenik meg az árvaság kollektív szenvedésként, ez még nem igazolja, hogy Bod Péter befolyásolta volna Bethlen Katát, az is lehet ezt csak annak tudhatjuk be, hogy a megírásakor Bod Péter inspirálódott az *Önéletírásból*. E téren még mindig csak feltételezéseink vannak, ahogy annak kapcsán is, hogy Bod Péter vajon miért ábrázolta ennyire másként Bethlen Kata Haller Lászlóval való házasságát.

Ezt követően rátértem dolgozatom második fejezetére. Először a szülő-gyermek viszonyokról írtam, aztán a testvércapcsolatokról. Bod szövegét kevésbé vontam be a Bethlen Kata gyermekeiről szóló részekben, ugyanis többnyire csak születésüket és halálukat írja le, az életben maradt Haller gyerekekről pedig egy-egy szakaszt, Pálnak a rangját, Borbálának a férjhezmenetelét.

Azzal indítottam, hogy nem érdemes Bethlen Katára negatívan tekinteni amiatt, mert a halált kéri beteg elsőszülöttjére, és hálát mond érte, ugyanis számára a halál jó. Az ő vallása szerint nincs tisztító tűz, az üdvözülés maga kegyelemből, hit által van, és az Istennel való létnél nem lehet jobbat elképzelni. A halált nem csak a katolikus Sámuelre kéri, hanem például a szintén Sámuel nevezetű református nevelt fiára is, tehát nem érdemes e tettében szörnyű cselekedetet látni.

Ezután arra hívtam fel a figyelmet, hogy Bethlen Kata irodalmilag olyan helyzetekben nyilatkozzon ki pozitív érzéseket és szeretetet, amikor gyereke jó református (mint például Zsigmond), vagy rossz katolikus (mint Sámuel). Csalódottságról, haragról és elutasításról olyankor ír, amikor gyermekei jó katolikusok. Ő maga azt emeli ki, hogy a keserűség ellenére nem gyűlöli gyermekeit, neveltetésüknek tudja be helyzetüket, azonban elvárná, hogy nyissanak az ő vallása fele. Mikor ez nem történik meg, sőt Borbála meg is sérti, kijelenti, hogy nem szereti őt. Az erős negatív érzések ellenére gyűlöletről sosem ír, csak haragról, fájdalomról. Az *Önéletírás* végén nagy betegsége közepedte aztán ki is békül gyermekeivel.

Ezek után a helyettesítő gyerek kérdésről írtam. A helyettesítő gyerekek azok, akik egy elvesztett gyermek helyére születnek úgy, hogy a szülő még nem dolgozta fel a gyászt. Bethlen Kata jól kezeli a halált, halott gyermekeit nem emlegeti fel, azt viszont többször is leírja, hogy búsul amiatt, amiért a Haller család elvette két gyermekét. Alig válnak meg tőlük, megszületik a Teleki Józseftől való második gyermeke, Gábor. A helyettesítő gyerekekkel

szemben a szülők gyakran irreális elvárásokat támasztanak, és kifejezésre juttatják elégedetlenségüket. Gáborról keveset tudunk meg, ami az *Önéletírás* és Bod szövege alapján is leginkább kihangsúlyozódik vele kapcsolatosan az, hogy Bethlen Kata csalódott, mivel beteges, és sejti, hogy úgyis meg fog halni.

A továbbiakban Bethlen Kata Borbálával való konfliktusáról írtam, amit az is szított, hogy hasonlóan erélyesek voltak és szélsőségesen gondolkodtak (vagyis hasonlítottak). Bethlen Kata sértettségében találunk ellenmondásokat, hiszen azt állítja, nem perzekválja a katolikusokat, sőt szerinte ezt egy református sem tenné, még akkor sem, ha lehetősége lenne rá, de érezzük, tudjuk, hogy ez nem épp így van. Amire már kevesebben figyelnek fel, hogy Borbála esete sem teljesen tiszta. Látszólag ő az, aki közeledne elutasító anyja fele, de időközben megtudjuk, hogy érdeke is fűződne ahhoz, hogy anyjával jó kapcsolatot ápoljon, pénzt kérne férje előremenetele miatt. Felvetődik a nagy kérdés, hogy Bethlen Kata vajon miért nem ad. Erre is megvan a válasz. Borbála férje amint nagyobb pozícióhoz jut, és teheti, kárt tesz a reformátusokban. Kettejük konfliktusa tehát jóval összetettebb, és nem egyszerűen Kata vak vallási fanatizmusáról és az emiatti elutasításról beszélhetünk.

Bethlen Kata szüleivel való kapcsolatát tekintve az derült ki, hogy az *Önéletírás*ban jobban körvonalazva van az anyjával való kapcsolat, Bod szövegében pedig a gyermekévek és az apa halála kapcsán érzett szomorúság. A testvércapcsolatokat illetően pedig arra jutottam, hogy míg Bethlen Kata minden testvérével kapcsolatosan személyes élményeket közöl, addig Bod többnyire csak az azokkal való szoros kapcsolatát emeli ki, akik életben voltak halálakor, és eltemették (Imre és Farkas). Ami viszont mindkettejük írásának közös pontja, az, hogy a közös vallásnak tulajdonítják a testvérek közötti jó, bizalmas kapcsolatot.

Végeredményben elmondhatjuk, hogy e dolgozat részletes áttekintése Bethlen Kata családi kapcsolatainak. Az, ahogy önmagát és családtagjait láttatja, sokszor jóval komplexebb, mint első látásra tűnik. Fontos, hogy ne bíráljuk Bethlen Katát felülnézetből a 21. század tükrében, hanem próbáljunk a dolgok mögé látni, és a maguk komplexitásában figyelni az amúgyis megkonstruált karaktereket és történeteket.

Primér szövegek

- Gróf BETHLENI Kata életének maga által való leírása, kiad. K. PAPP Miklós, Kolozsvár, Stein János, 1881.
- BETHLEN Kata, *Önéletírás = Magyar emlékirók, 16-18. század*, szerk. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982, 695–890.
- BOD Péter, *Tiszta, fényes drága bibor*, Kolozsvár, Páldi István által, 1762.

Bibliográfia

- ERDÉLYI Gabriella, *Bevezetés: Özvegystratégiák és árvasorok = Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940*, szerk. Uő, Bp., Bölcsészettudományi Kutatócsoport Történettudományi Intézet, 2020 (Magyar családtörténetek: tanulmányok, 5), 7–34.
- FAZAKAS Gergely Tamás, *Árva Bethlen Kata önreprezentációi: Érvek az önéletírás filológiai szempontú, kontextualizáló olvasása mellett*, *Studia Litteraria*, 2019, 3–4. sz., 38–58.
- FAZAKAS Gerely Tamás, *Árva Bethlen Kata önreprezentációi = Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes, MARGÓCSY István, Bp., Gépeskönyv, 2020–2022,
<https://f-book.com/mi/index.php?chapter=1209FAZAARVA> (Utolsó ellenőrzés: 2023. 04. 12.)
- GESZTELYI Hermína, *Textusok és textilek: Az erényes nő műveltsége a 17-18. században*, Debrecen, Alföldi Nyomda Zrt., 2021.
- ILKEI Ildikó, *Bethlen Kata térítése = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007 (Egyetemi füzetek, 3), 367–372.
- KAPUS Erika, „*Pillangó-nagyasszony borostyánba zárva*” *Árva Bethlen Kata teremtett alakja a dzsenderkritika tükrében*, *Első század*, 2014, 2. sz., 87–105.
- NAGY Pál, *Journal in-time - él(e)tem*, Bp., Kortárs Kiadó, 2001.
- NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata Önéletírása és XVIII. századi halotti beszédek*, ItK, 1984, 2. sz. 195–198.
- NÉMETH S. Katalin, *A levélíró Bethlen Kata*, It, 1979, 1. sz., 3–17.
- ORVOS-TÓTH Noémi, *Örökölt sors*, Bp., AduPrint Kiadó és Nyomda Kft., 2018.

- PAPP Júlia: *Bevezetés = P. J., A zsoldártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 9–41.
- PHILLIPS Roderick, *Amit Isten összekötött...: A válás rövid története*, Bp., Osiris, 2004.
- S. SÁRDI Margit *Bethlen Kata*, Irodalomismeret, 1999, 19–21. <http://www.c3.hu/~iris/99-2/bethlen.htm> (Utolsó ellenőrzés: 2023. 04. 12.)
- S. SÁRDI Margit, *Az önéletrajzi szelf és a 17–18. századi önéletrajzok = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007 (Egyetemi füzetek, 3), 209–222.
- SZABÓ Edit Édua, *A házasság intézménye és a gyermekvédelem fejlődése Magyarországon*, 2012, <https://docplayer.hu/8041639-Hu-1082-budapest-kis-stacio-u-3-v-2-tel-36-30-395-9013-e-mail-editedua-szabo-avocat-hu-2012-aprilis.html> (Utolsó ellenőrzés: 2023. 04. 12.)
- SZÁVAI János, *Bethlen Kata modernsége*, Új Írás, 1985, 6. sz., 81–88.
- SZIGETI Jenő, *Protestáns erdélyi nagyhatalmak vallásossága a 18. Században = A nők és a régi magyarországi vallásosság*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Budapest, Séd Nyomda Kft., 2015, 325–336.
- TÓTH Zsombor, *Árva Bethlen Kata - a makrancos hölgy (?)*, Korunk, 2005, 7. sz., 128–131. <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00103/2005honap7cikk1068.htm> (Utolsó ellenőrzés: 2023. 04. 12.)
- VIDA Bianka, „Szent vagy szörnyeteg?": Új értelmezési szempontok Bethlen Kata Önéletrajzához elemzéséhez, Napút, 2013, 5. sz., 45–60.
- WINDISCH Éva, *Bethlen Kata önéletrajza*, ItK, 1964, 2. sz., 237–239.

Webográfia

- A Lendület Családtörténeti kutatócsoport weboldala: <http://families.hu/> (Utolsó ellenőrzés: 2023. 04. 12.)